

Мізоц

Життя
та загибель
єврейської
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

**МІЗОЧ:
ЖИТТЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ
ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ**

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.81)

Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 108 с.

У цьому виданні досліджено історію Голокосту в селищі Мізоч Рівненського району Рівненської області, центрі Мізоцької територіальної громади. Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Автор
Роман Михальчук

Наукові консультанти
Петро Долганов
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

© Роман Михальчук, 2023
© Міжнародний проект
«Мережа пам'яті», 2023
© Фонд «Меморіал убитим
євреям Європи», 2023
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Витоки історії Мізоча й перші згадки про євреїв	10
Мізоч між двома світовими війнами.....	12
Друга світова війна і радянська окупація	15
Початок німецько-радянської війни і дилеми (не)евакуації.....	17
Мізоч під німецькою воєнною адміністрацією	19
Створення районної управи та міліції.....	20
Перші прояви антиєврейського насильства в Мізочі.....	24
Мізоч під німецькою цивільною адміністрацією	28
Організація органів цивільної окупаційної адміністрації в Мізочі	28
Становище євреїв під цивільною окупаційною адміністрацією	29
Створення і функціонування гетто.....	30
Ліквідація гетто.....	33
Вживання євреїв після ліквідації гетто.	
Взаємодія з місцевим неєврейським населенням.....	38
Групи виживання в лісах поблизу Мізоча	43
Партизанський загін Вассермана-Юргелевичів	44
Євреї Мізоча в радянських партизанських загонах	46
УПА і доля вцілілих євреїв	48

Повоєнні долі вцілілих євреїв	53
Покарання винуватців.....	55
Меморіалізація і вшанування пам'яті	57
Пошуки місць масових поховань	59
Джерела дослідження.....	62
Ілюстрації/Illustrations.....	66
Summary	97

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської

політики винищення стали також пацієнти психіатричних закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект

підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облаштування гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проєкту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах — учасницях проєкту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Роман Михальчук — історик, кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, дослідник Голокосту. Автор понад 120 наукових і науково-методичних праць. Захистив дисертацію з історії Голокосту на Рівненщині (2014). Сфера наукових інтересів охоплює питання історії Голокосту на Волині та Поділлі, економічні й гендерні аспекти Голокосту, усну історію Голокосту, політику пам'яті тощо. Його монографія «Смерть та виживання під час Голокосту:

терени сучасної Рівненщини» (2022) здобула премію Української асоціації юдаїки за 2023 рік як найкраще видання з історії та культури євреїв.

Автор висловлює вдячність науковцям Андрієві Усачу, Петрові Долганову і Світлані Бурмістр за надані джерела та фахові поради щодо тексту.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проект «Мережа пам'яті»:

<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Мізоч — адміністративний центр Мізоцької територіальної громади Рівненського району Рівненської області з 2020 р. (нині у складі громади 26 населених пунктів).

Станом на 1 жовтня 2023 р. чисельність населення Мізоча становила 3380 зареєстрованих осіб, населення територіальної громади — 12 100 мешканців.

До Другої світової війни Мізоч був шtetлом, у якому мешкали євреї, українці та поляки. Під час німецької окупації належав до Здолбунівського, а потім — до Рівненського гебіту генеральної округи Волинь–Поділля Райхскомісаріату

Україна. В Мізочі розміщувалася німецька жандармерія, допоміжна поліція складалася переважно з місцевих українців.

Більшість євреїв Мізоча загинула в жовтні 1942 р. під час ліквідації гетто. Євреї, яким удалось уникнути смерті, переховувалися в лісах і в місцевих мешканців.

Частина загинула під час «полювання» на них поліцейських та окремих селян. Деякі євреї вижили й оселилися після війни за кордоном.

Цей текст має на меті розкрити для широкої аудиторії не лише загальну картину подій під час Голокосту в Мізочі, а й життя єврейської громади до Шоа, пам'ять про Голокост і комеморативні практики до 2023 р.

ВИТОКИ ІСТОРІЇ МІЗОЧА Й ПЕРШІ ЗГАДКИ ПРО ЄВРЕЇВ

Побутують різні версії про походження назви населеного пункту Мізоч. Згідно з однією з легенд, містечко заснував купець на прізвище Мізоч, імовірно єврей, який відкрив корчму на півдорозі від Острога до Дубна, а біля неї згодом звели декілька будинків¹. До вбивства єврейської громади в жовтні 1942 р. в містечку проживали сім'ї євреїв із прізвищем Мізоч, що підтверджують у спогадах українці² та євреї³.

Перша документована згадка про Мізоч припадає на 1545 рік, коли містечко з околицями перебувало у володінні луцько-острозьких православних єпископів⁴. Наприкінці

¹ Коваль А. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. 2-ге вид. Київ : Либідь, 2012. С. 274.

² Микола Слободюк (брат Праведниці світу Марії Слободюк) свідчив, що він у міжвоєнний період навчався з єврейською дівчиною на прізвище Мізоч (Nikolai Slobodiuk, Testimony 38669. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute). Транскрипти та переклади на українську мову використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснено в рамках проекту «Меже пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

³ Про євреїв як перших жителів Мізоча і про єврейську назву поселення згадував Йона Олікер (Yad Vashem Archiv, 03/2233. Jona Olikier. P. 3). Ісаак Розенблат розповів, що коли його сім'я прибула до Мізоча з Польщі, то вони оселилися в будинку єврея на прізвище Мізоч, «яке звучало так само, як назва міста» (Isaac Rozenblat, Testimony 38507. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute). Пніна Сорек згадувала про свого батька Зейлика Мізоча, який намагався врятувати своїх трьох дочок (8-річну Рахель, 11-річну Пніну та 13-річну Пепу) в день розстрілу, однак не зміг (Лист Пніни Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22 квітня 2009 р. Архів Романа Михальчука). В кримінальній справі поліцейського Володимира Виногородського наявна інформація про переслідування сім'ї на прізвище Мізоч і, зокрема, про вбивство Виногородським Мізоча Мотера Зіліковича, 1926 р. н. (Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (далі — АУ СБУ РО). Спр. 12463, Виногородський В. М. Арк. 10, 15).

⁴ Тесленко І. Родина Мізоцьких — слуги, бояри, шляхта. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української

XVI ст. Мізоч належав до володінь князів Острозьких. У цей період в описі Острозького маєтку у «фільварку Мізоч» уже зафіксовано присутність євреїв⁵.

16 грудня 1747 р. власником Мізоча став польський магнат Юзеф Каетан Дунін-Карвицький⁶. Від того часу й до 1939 р. Мізоч із прилеглими селами належав польській родині Дуніних-Карвицьких. Офіційний статус міста населений пункт здобув 23 вересня 1761 р. згідно з привілеєм короля Польщі Августа III про надання магдебурзького права⁷.

У другій половині XVIII ст., за часів Речі Посполитої, єврейська громада в Мізочі вже була досить чисельною, адже 12 грудня 1774 р. за сприяння Юзефа Карвицького луцький католицький єпископ Фелікс Турський надав дозвіл на побудову в Мізочі синагоги. За даними переписів, у 1784 р. в Мізочі мешкали 37 юдеїв (у 16 будинках), а в 1787 р. — 86 юдеїв.

Західна Волинь разом із Мізочем відійшла до Російської імперії після третього поділу Польщі у 1795 р. За новим адміністративним поділом Мізоч став волосним центром Дубенського повіту Волинської губернії. Політичною елітою краю залишалася польська аристократія. Мізоч, як і вся територія Волині, перебував у серці смуги осілості. Штетл продовжував жити за традиціями єврейських громад, якими й надалі управляв кагал⁸.

Єврейська громада містечка в XIX ст. постійно зростала. У 1808 році в Мізочі жили 588 євреїв (46 % із 1278 мешканців),

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рівненський осередок ; редкол. : А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 29.

⁵ Опис Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. / упор. В. Атаманенко ; ред. Л. Винар. Острог, 2004. С. 321 (Серія «Історичні джерела», Т. 1).

⁶ Фелонюк А. Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне : ФОП Лапсюк В. А., 2011. С. 3.

⁷ Там само. С. 4–5.

⁸ Кагал (з івritу — зібрання народу). Термін уживають на позначення єврейської громади (національність), юдейської спільноти (конфесія). У Польщі XVI–XVIII ст. та в Російській імперії в 1772–1844 рр. — форма суспільного самоуправління єврейської громади.

а в 1837 р. — 733 євреї⁹. У 1830–1840-х рр. юдейська громада мала одну молитовну школу й одну синагогу.

МІЗОЧ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Перші 20 років ХХ ст. були буремним періодом зміни режимів. Від березня–квітня 1918 р. до 1919 р. в Україні відбулося близько 1200 погромів¹⁰. Мізоцькі євреї згадували, що місцеве населення намагалося захистити членів їхньої громади від рук погромників¹¹.

У 1921 році Мізоч згідно з Ризьким мирним договором увійшов до складу Польщі. Містечко стало одним із гмінних центрів Здолбунівського повіту Волинського воєводства. До складу Мізоцької гміни в міжвоєнний період входили 16 населених пунктів.

У Мізочі в 1921 р. мешкали 882 євреї¹². Двома іншими найбільшими етнічними групами були поляки та українці. Релігійними символами трьох етноконфесійних груп стали, від-

⁹ Фелонюк А. Ремісничє середовище Мізоча останньої чверті ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. у світлі цехових документів. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рівненський осередок; редкол. : А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 121.

¹⁰ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск : Центр «Ткума ЛТД»; Москва : Центр «Холокост», 2007. С. 30.

¹¹ Меморіальна книга Мізоча. С. 24. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/mizu003.html#Page5>

¹² *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2* / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. P. 1427.

повідно, православна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1878 р.), філіальний костел св. Яна Непомука (початок будівництва 1795 р.) і синагога (дозвіл на будівництво — 1774 р.)¹³. Загалом у євреїв було три релігійні будинки: Бейт Мідраш (у перекладі з івриту — дім навчання), Клойз (з їдишу — молитовний будинок) Триск-хасидів (хасидська династія з Турійська на Волині) і Велика синагога¹⁴.

У Мізочі був етнокультурний поділ праці: поляки творили магнатсько-шляхетське середовище, євреї найбільше працювали в сферах торгівлі й ремесла¹⁵, а українці — в сільському господарстві. Також євреї були лікарями й учителями. Чи не найбільше євреї торгували з українськими селянами, зокрема скуповували у них фрукти (передусім яблука) і продавали у великих містах, а також возили на ринки до Польщі. Щомісяця 1-го і 15-го числа відбувалися сільськогосподарські торги, на яких продавали коней, худобу та сільськогосподарську продукцію¹⁶.

У Мізочі діяла — більш або менш успішно — низка сіоністських молодіжних організацій і рухів, метою яких було створення єврейської держави.

¹³ Михайлишин О. До історії резиденції Дуніних-Карвицьких у Мізочі. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рівненський осередок; редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2021. Вип. 2. С. 66–67.

¹⁴ Браун Л. Відлуння з Мізоча: зниклий штетл / пер. з англ. Д. Аладька. Рівне : ПП «Формат-А», 2020. С. 21; Меморіальна книга Мізоча. С. 9.

¹⁵ Докладніше див.: Михальчук Р. Торгова діяльність євреїв в Мізочі у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : збірник матеріалів XV Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених, м. Рівне, 17 травня 2022 р. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2022. С. 159–161.

¹⁶ Климчук А. Мізоч — торговельний осередок Волині. *Дерманська та мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі* : матеріали всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 3 червня 2018 р., с. Дермань Друга / упоряд. С. Синяк, І. Мартинчук. ФОП Ляшук А., 2018. С. 70; Доброчинська В. З історії Мізоча: соціально-економічний та культурно-освітній аспекти розвитку (1921–1939 рр.). *Там само*. С. 71.

Більшість дітей, а особливо хлопчики, здобувала традиційну єврейську релігійну освіту з приватними вчителями. Традиційний хедер уже відійшов у минуле, і його замінив заклад, який нагадував класну кімнату в тодішній школі. Найстарішим серед учителів івриту в Мізочі був ребе Єшayah Гілберг. Він проводив заняття у своїй квартирі або приходив до учнів додому. Серед інших учителів, які навчали на високому рівні, єврей Моше Фельдман згадував Іцхака Шохета, котрий приїхав до Мізоча у 1921 р. з Рівного на запрошення заможних містян. Навчаючи івриту, він використовував сефардську вимову. Приватні уроки сіоністського спрямування давав Лейб Даян, якого до Мізоча запросили представники партії «Хітахадут».

Сіоністи мріяли про заснування в Мізочі гімназії «Тарбут»¹⁷. Проте інституціоналізувати сіоністську освіту в містечку мізоцьким євреям так і не вдалося.

Світську освіту єврейські діти Мізоча найчастіше здобували разом із дітьми інших етнічних груп (поляків, українців, євреїв, чехів тощо) у державних польських школах за спільною програмою. Уроки релігії проводили окремо для дітей різних віросповідань. За спогадами полячки Регіни Шабловської-Лутинської, у 1930-х рр. у Мізочі дітей католиків навчав ксьондз Луціан Краєвський, православних — священник Олександр Рудіков, а євреїв — рабин, прізвище якого вона не пам'ятала¹⁸. Загалом у Мізоцькій гміні на початку 1936 р. налічувалося 2676 дітей шкільного віку (1920–1926 рр. народження).

Попри те, що діти українців, поляків та євреїв ходили до спільної школи, ці три громади зберігали етнокультурну і релігійну відособленість. Міжетнічні відносини в міжвоєнний період загалом були мирними. Макс Вельтфрайнт, сім'я якого перебралася до Мізоча з польського міста Катовіце, пригадував: «Ми обрали Мізоч своїм місцем проживання не

¹⁷ «Тарбут» — мережа гімназій сіоністського спрямування, в яких навчання відбувалося івритом.

¹⁸ Шабловська-Лутинська Р. Мізоч безповоротно минулої минувшини. Рівне : ПП «Формат-А», 2021. С. 18.

тільки через торгові зв'язки, які ми мали в цьому районі, а саме через його доброзичливих мешканців та комфортне соціальне середовище»¹⁹.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу й розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним німецько-радянським протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. сферу інтересів між Радянським Союзом і Німеччиною було поділено і більшість територій Західної Волині мали відійти до складу СРСР. Оскільки Мізоч був близько до кордону, частини Червоної армії вже 17 вересня увійшли до містечка. Розпочався нетривкий радянський період в історії Мізоча, який називають «перші совети». Спочатку радянська влада подбала про проголошення «возз'єднання» Західної України з УРСР (жовтень–листопад 1939 р.). 4 грудня 1939 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було адміністративно реструктуризовано польські воєводства й утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області в складі Української РСР²⁰. 17 січня 1940 р. видано указ про утворення районів у цих областях. Рівненська область мала 30 районів, Мізоч став районним центром зі статусом селища міського типу. Станом на квітень 1940 р. згідно з радянськими даними в місті Мізоч мешкали 2920 осіб, а в селі Мізоч — 2729²¹ (ці два поселення нині в межах селища Мізоч).

¹⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 29.

²⁰ Остапук В. Здолбунів. Частина третя. У роки Другої світової війни (до 1944 р.). Луцьк : ФОП Гадак Ж. В., друкарня «Волиньполіграф», 2021. С. 18.

²¹ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). Ф. Р-569. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 52; Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, допов. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2022. С. 42.

Чимало представників місцевого населення в 1939–1941 рр. зіткнулися з радянськими репресіями. Під них потрапили ті громадяни, які належали до некоммуністичних політичних організацій, наприклад ОУН, сіоністських партій і рухів. Часто справи на підозрюваних заводили за доносами²². Припинили діяльність сіоністські організації, однак деякі члени продовжували збиратися потайки²³. Окремі новоспечені представники коммуністичного активу єврейського походження намагалися захистити людей від несправедливих рішень. Ашер Гілберг згадував про директора цукрового заводу Шейнмана, який був «затягтим коммуністом із гарячим єврейським серцем»²⁴.

У Мізочі осіло багато біженців з окупованої Німеччиною Польщі. Вони також ставали об'єктом радянських репресій і були депортовані до віддалених районів СРСР. Водночас така доля врятувала їх від Голокосту²⁵. Через вплив біженців єврейське населення в Мізочі збільшилося майже вдвічі. Місцевий мешканець Джордж Ганзберг зазначав: «Так, багато людей приїхало в наше містечко з польської сторони, з окупованої німцями польської частини. Радянська влада теж була досить жорстокою і хитрою. Вони попросили їх зареєструватися – хто хоче повернутися додому, а хто хоче залишитися там. І багато молодих людей були самотніми – не знали, що робити, й сказали, що хотіли б повернутися додому. І всі ці сім'ї вони зібрали й відправили в Сибір. І, на щастя, це було їхнім порятунком. Всі вони вижили»²⁶.

Великі зміни сталися в економіці краю. Власність заможних громадян націоналізували, приватну ініціативу заборо-

²² Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. Реабілітовані історією : у 27 т. Рівненська область. Кн. 1 / упоряд. А. А. Жив'юк. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 32–33.

²³ Меморіальна книга Мізоча. С. 24.

²⁴ Ашер Гілберг загалом позитивно описує Шейнмана, однак не ідеалізує його. Наприклад, Шейнман не допоміг Гілбергу влаштуватися на завод, як свого часу обіцяв, а порадив працювати чорноробом. Відтоді, як зазначав Ашер Гілберг, він уже знав, що є кандидатом на депортацію. Меморіальна книга Мізоча. С. 25.

²⁵ Меморіальна книга Мізоча. С. 90.

²⁶ George Ganzberg, Testimony 46431. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

нили. Процес радянзації призвів до зміни традиційного єврейського життя. Євреї змушені були приєднуватися до кооперативів, ставати найманими працівниками. Рівень життя громади суттєво знизився²⁷.

Єгуда Бройнштейн згадував, що євреї часто намагалися влаштуватися на державну роботу, яка давала певні можливості. Він отримав посаду бухгалтера на цукровому заводі, яка стала своєрідним захистом від ув'язнення й депортації до Сибіру²⁸. Ада Фішфедер-Гейхнер розповіла, що її брат Міхаель закінчив спеціальні курси і працював бухгалтером у господарському закладі. Він жив у постійному страху й очікуванні бути звільненим через своє соціальне походження як виходець із заможної родини²⁹.

У післявоєнних спогадах євреї часто оцінюють радянський період із перспективи подальших подій Голокосту³⁰, адже для них СРСР став «меншим злом», ніж нацистський режим. Як зазначав Ашер Гілберг, «багато хто дійшов висновку, що *“не такий страшний диявол, як його малюють”*»³¹.

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І ДИЛЕМИ (НЕ)ЕВАКУАЦІЇ

Близько 300 мізоцьких євреїв (15 % єврейської громади) змогли евакуюватися після початку німецько-радянської війни³². Однак такий метод порятунку вибирали не всі.

²⁷ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза. С. 95.

²⁸ Меморіальна книга Мізоча. С. 90–91.

²⁹ Там само. С. 235.

³⁰ Там само. С. 91.

³¹ Там само. С. 184.

³² Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. С. 69. Яд Вашем. URL: https://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf

Наприклад, сім'я Нахума Копита 22 червня 1941 р. гостювала в родичів у Славуті. Дізнавшись про початок німецько-радянської війни, відразу ж вирішили повернутися до Мізоча, щоб бути поряд зі своїми батьками³³. Нахум Копит зрозумів усю складність ситуації: «Мізоч теж був охоплений панікою та тривогою. Державні службовці та наближені до них вже залишили цей район і втекли до Росії. Багато євреїв хотіли вирушити за ними, але їм не дозволяли. Лише на п'ятий день війни кордони були зняті, і стало можливим залишити цю місцевість... Батьки ледве стримували сльози — їм було важко проводити дітей. Коли моя племінниця Ципкела³⁴ підійшла до мене попрощатися, я зламався. Я любив її понад усе; вона була мила і невинна, і я не міг її покинути. Тож ми всі залишилися разом, щоб до кінця боротися з труднощами як єдине ціле»³⁵.

Нахум Копит розповів також про низку перешкод і брак належних евакуаційних заходів із боку радянської влади³⁶. Саме через це, за словами іншого мешканця Мізоча Янкева Мендюка, не змогли евакуюватися більшість євреїв містечка: «Євреї, знаючи, що їх чекає в руках “дойчів” (німців), почали евакуюватися з Червоною армією. Однак через поспішність відступу радянських військ та пов'язані з цим труднощі багато євреїв, які виїхали, на жаль, повернулися в Мізоч»³⁷.

³³ Меморіальна книга Мізоча. С. 33.

³⁴ Насправді племінницю Нахума Копита звали Цирель Копит, див.: Центральна база даних імен жертв Шоа, офіційний сайт Меморіального комплексу «Яд Вашем». URL: <http://surl.li/heffq>

³⁵ Там само.

³⁶ Лише 24 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР затвердили постанову про створення Ради з евакуації, а 26 червня в УРСР — Республіканську комісію з евакуації. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів та цінного майна» першочерговій евакуації підлягали спеціалісти, інженерно-технічний персонал, жінки, діти, інваліди, люди старші 50 років. У постанові не було зазначено про потребу евакуації єврейського населення, хоча воно було однією з перших жертв нацистів.

³⁷ Меморіальна книга Мізоча. С. 62.

МІЗОЧ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ВОЄННОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

Німецькі війська зайняли Мізоч 27 червня 1941 р.³⁸ Радянські частини відступили з містечка ще 25 червня³⁹. Місцеві неевреї згадували, що німці давали людям мило, цукерки, цукор в обмін на яйця й молоко. Дорослих вони пригощали ромом, а дітей саджали на танки, частували цукерками й фотографували. Така поведінка німецьких солдатів дала підстави окремим нееврейським мешканцям Мізоча вважати, що то були «справжні визволителі»⁴⁰.

Євреї по-різному сприйняли поведінку німців у перші дні окупації. Нахум Копит згадував про їхній ідеальний стрій і неначе відполірований, новий блискучий одяг. Вони ввічливо запитували в містян, чи можна помитися. Дехто навіть засумнівався у правдивості історій про німецьку жорстокість⁴¹. Єгуда Бройнштейн, навпаки, розповів про паніку у єврейській громаді: *«Ми, євреї, були охоплені зневірою та тривогою, а українці раділи й тішилися, бо ось йде Гітлер, який не тільки звільнить їх від влади, проти якої вони борються, а й принесе їм національну незалежність»*⁴². Ймовірно, оповідач дещо стереотипізує ставлення українців до нацистської окупаційної влади. Навряд чи більшість україн-

³⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 419.

³⁹ Бабій С. Волинські дзвони (УПА в спогадах учасників і свідків). Дубно : Край, 1994. С. 9; Його ж. Зі спогадів колишнього зв'язкового УПА, жителя сел. Мізоч Івана Бихальця. *Нове життя*. 1993. 13 жовтня.

⁴⁰ Бабій С. Волинські дзвони. С. 10; Новоселецька А. Дані про Мелетія Бихальця у роботах сучасних дослідників на тлі пам'яті живих свідків. *Дерманська та мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі* : матеріали всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, 3 червня 2018 р., с. Дермань Друга / упоряд. С. Синяк, І. Мартинчук. ФОРП Ляшук А. 2018. С. 122; Остапук В. Здолбунів. С. 78.

⁴¹ Меморіальна книга Мізоча. С. 34.

⁴² Там само. С. 91.

ського населення чітко знала, чого можна очікувати від нацистського режиму.

Створення районної управи та міліції

Після відступу радянських військ наприкінці червня — на початку липня 1941 р. на Волині почали створювати органи місцевого управління (міські й районні управи) та поліційні структури, так звану народну міліцію. Формувати останню допомагали представники похідних груп ОУН.

Головою районної управи в Мізочі став Трохим Гуц⁴³, який також очолив ініціативну групу, що, ймовірно, діяла від імені місцевого осередку ОУН (б). Трохим Гуц заперечував належність до ОУН у цей час, хоча він був ідейним націоналістом⁴⁴.

Мабуть, у цей самий час з ініціативи ОУН (б) у Мізочі було сформовано невеликий загін так званої районної міліції, який очолив Володимир Виногородський⁴⁵. Наявна інформація про двох вихідців із Галичини⁴⁶ (в одного з них було псевдо «Сталевий»), які були членами ОУН (б) й допомогли організувати міліцію⁴⁷. Проте, ймовірно, більшість членів «районної міліції» в 1941 р. не належала до ОУН. Чисельність загону влітку–восени 1941 р. становила 20–30 осіб. Частина службовців міліції у минулому заарештовували радянські силові структури, зокрема мешканців Дермані Івана Рудого⁴⁸, братів Кучеруків⁴⁹, Петра

⁴³ АУ СБУ РО. Спр. 8250, Мартинюк І. М. Арк. 55.

⁴⁴ Там само. Спр. 2921, Гуц Т. Я. Арк. 36.

⁴⁵ Там само. Спр. 2134, Андрушук П. С. Арк. 26 зв.

⁴⁶ Вони ймовірно прийшли до Мізоча із похідними групами ОУН, що рухалися з території окупованої Польщі вслід за лінією фронту.

⁴⁷ АУ СБУ РО. Спр. 2134, Андрушук П. С. Арк. 12 зв.; Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 33.

⁴⁸ Реабілітовані історією : у 27 т. Рівненська область. Кн. 8 / кер. кол. упоряд. А. А. Жив'юк. Рівне : Дятлик М., 2018. С. 169. Рудий Іван Максимович — уперше заарештований радянською владою 5 лютого 1941 р.

⁴⁹ Реабілітовані історією : у 27 т. Рівненська область. Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) та ін. Рівне : ПП ДМ, 2014. С. 568. Кучерук Андрій Якович — заарештований 26 травня 1940 р.,

Андрущука⁵⁰. Досвід радянських репресій подекуди був одним із критеріїв, за яким приймали на роботу до міліції.

Упродовж першої половини липня 1941 р. на Волині було запроваджено німецьке військове управління. Під його владою організовували вибори до органів місцевого управління — членів районних і міських управ та сільських старшин⁵¹. У Мізочі 11 липня 1941 р. було проведено вибори голови районної управи, для участі в яких від кожної сільської ради до містечка прибули по два представники⁵². Переміг уродженець с. Дермань Перша Іван Мартинюк. Його заступником обрали Трохима Гуца⁵³. На цій посаді Мартинюк перебував до січня 1942 р., а потім став керівником міської управи Мізоча (до березня 1942 р.)⁵⁴. З березня 1942 р. посаду голови міської управи Мізоча обіймав Василь Семенюк.

Іван Мартинюк призначив на більшість посад у районній управі вихідців із Дермані. Також у цьому органі місцевого управління працювали мешканці Мізоча, Здовбиці та інших прилеглих населених пунктів⁵⁵. У середині липня 1941 р. Мартинюк призначив на посаду керівника «районної міліції» Петра Андрущука з Дермані⁵⁶. При міліції, мабуть, з ініціативи членів ОУН, було організовано спеціальну «слідчу групу» з шести міліціонерів, які проводили арешти, складали списки «ворожих елементів», активістів колишнього партактиву, євреїв тощо. Андрущук реорганізував загони міліції в селах у чотири міліцейські дільниці, комендатури

Кучерук Антон Лук'янович і Кучерук Василь Лук'янович — заарештовані 24 січня 1941 р.

⁵⁰ Реабілітовані історією : у 27 т. Рівненська область. Кн. 3 / упоряд. О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) та ін. Рівне : ПП ДМ, 2013. С. 138. Андрущук Петро Семенович — заарештований 11 лютого 1940 р.

⁵¹ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. Pp. 57, 58.

⁵² АУ СБУ РО. Спр. 8250, Мартинюк І. М. Арк. 55 зв.

⁵³ Там само. Спр. 2921, Гуц Т. Я. Арк. 9 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 23.

⁵⁵ Там само. Спр. 2134, Андрущук П. С. Арк. 12 зв.–13 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 12 зв.

яких розміщувалися в Уїздцях, Дермані Другій, Будеражі та Старій Мощаниці⁵⁷. Заступником Петра Андрущук став Никанор Пеленкевич із Дермані (мав псевдонім «Ніка»)⁵⁸. Орієнтовно в жовтні 1941 р. Пеленкевича змінив ще один виходець із Дермані, Микола Андрущук⁵⁹, який у грудні 1941 р. став комендантом районної міліції. За словами Петра Андрущук, це був його «друг дитинства»⁶⁰. Більшість службовців «районної міліції» також були мешканцями Дермані.

«Районна міліція» виявилася ключовою силою, яка переслідувала місцевих євреїв як із власної ініціативи, так і за розпорядженням німців. Хоча цю структуру заснувала ОУН (б), де-факто вона була підпорядкована німецькій військовій адміністрації та виконувала функції допоміжної поліції. До прибуття до Мізоча у грудні 1941 р. німецької жандармерії місцеві керівники, напевно, мали широкий простір для ухвалення особистих рішень.

Співробітники місцевої управи, ймовірно, відігравали допоміжну роль під час Голокосту: вони визначали кордони гетто, взаємодіяли з юденратом щодо експлуатації праці євреїв, організовували збір контрибуцій з євреїв. Звісно, це не означає, що всі представники місцевих органів управління й міліції ретельно виконували німецькі розпорядження в межах політики Голокосту. Наприклад, наявна інформація про те, що Трохим Гуц, заступник голови районної управи, міг допомагати рятувати євреїв. Зокрема, він нібито відправив кількох євреїв переховуватися до сім'ї Йосипа Пачебули, щоб вони не постраждали під час «німецького погрому»⁶¹. На допиті радянськими органами Трохим Гуц стверджував, що був ідейним націоналістом і прихильником стратегії ОУН щодо побудови «самостійної України». Проте він запе-

⁵⁷ АУ СБУ РО. Спр. 2134, Андрущук П. С. Арк. 19 зв., 41.

⁵⁸ Там само. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 32.

⁵⁹ Там само. Спр. 2134, Андрущук П. С. Арк. 27–27 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 22 зв.

⁶¹ Із криниці печалі : збірник спогадів та документів. Рівне : Азалія, 1996. С. 54. URL: <http://surl.li/gzhtt>

речував будь-яку причетність до пограбування євреїв або їхньої експлуатації в особистих цілях⁶².

Інший випадок — 19-річний дільничний поліцейський Мізоча Георгій Коломієць. Під час допиту радянськими слідчими він визнав, що наприкінці червня 1941 р., наслідуючи рішення деяких учителів та учнів Дерманського педагогічного училища, пішов на службу до міліції. Ще одним мотивом такого вчинку був матеріальний зиск (можливість отримати кращий єврейський одяг)⁶³. Коломієць також зазначав, що не мав антисемітських поглядів, однак подекуди був дуже безжальним щодо євреїв: «Моя жорсткість виражалася в тому: ...іноді чинився фізичний вплив до деяких громадян під час обшуку як мною і моїми підлеглими»⁶⁴. Мабуть, відчуття влади, належності до впливової групи озброєних чоловіків позначилося на поведінці цього чоловіка, адже раніше він не виявляв схильності до агресії або грабунку.

Життя в умовах війни бруталізувало людей, зокрема знімало табу на насильство та вбивство. Один із керівників польського підпілля в регіоні Вінсентій Романовський свідчив про події осені 1942 р. таке: «Тієї осені в селі Юзефівка⁶⁵ біля Гільчі я зустрів знайомого міліціонера Бондаря. Він походив із родини, з якою я мав дружні стосунки. Привітавшись, він сказав мені поблажливим тоном: “Ми наводимо порядок із жидами. Поляки тим часом можуть працювати...”. Потім він розповів, як пережив вбивства євреїв під час погромів у Мізочі, Сарнах і Костополи. Спочатку він відчував докори сумління і насилу зважився на перші постріли. Після кількох спроб він робив це без вагань і навіть із певним задоволенням»⁶⁶.

Отже, серед службовців міліції/поліції Мізоча й району траплялися люди з різними мотивами та ідеологічними по-

⁶² АУ СБУ РО. Спр. 2921, Гуц Т. Я. Арк. 36–37.

⁶³ Там само. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 28 зв., 29.

⁶⁴ Там само. Арк. 30.

⁶⁵ Нині — с. Йосипівка.

⁶⁶ Romanowski W. Kainowe Dni. Biały Dunajec-Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2016. S. 26.

глядами. Проте більшість із них, опинившись в атмосфері насилля й жорстокості, стали на шлях дискримінації й убивств жертв Голокосту.

Перші прояви антиєврейського насильства в Мізочі

Німецьке військове командування, часто у тісній взаємодії з ОУН, інспірувало низку «акцій» антиєврейського насильства на теренах Західної України. Дотепер дослідники називають їх «погромами», хоча їхній аналіз дає підстави висновувати про організований і координований процес, у якому власне стихійні «погроми» відігравали аж ніяк не ключову роль⁶⁷.

29 червня 1941 р., через два дні після окупації, в Мізочі стався один із таких «погромів»⁶⁸. Зі спогадів євреїв відомо, що в антиєврейському насильстві брали участь службовці районної міліції Мізоча⁶⁹. Міліціонер Георгій Коломієць у своїх свідченнях зазначив: «До мого приходу в поліцію особливо при першому коменданті видно, що були роблені міс-

⁶⁷ Струве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: літо 1941 року в Західній Україні. Київ : Дух і Літера, 2022.

⁶⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. P. 1376. Ізраїльський дослідник Шмуель Спектор зазначає, що погром відбувся 29 липня 1941 р. (Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 66). Посилаючись на Спектора, цю дату фіксує у своїх публікаціях і український дослідник Олександр Круглов (Енциклопедія Холокоста: єврейська енциклопедія України. Київ, 2000, 146); Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. P. 1427). У своєму дослідженні про погроми влітку 1941 р. в Західній Україні Кай Струве зазначав, що місцеві жителі подекуди долучалися до грабунків стихійно, але здебільшого погроми в Галичині було організовано ОУН або німцями. Щодо Мізоча наявні джерела не дають змоги встановити, чи був «погром» стихійним виявом антиєврейського насильства (Струве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв).

⁶⁹ Можливо, йшлося не про допоміжну поліцію, а про створену ОУН народну міліцію, яка згідно з задумом очільників організації згодом мала стати основою армії майбутньої Української держави. Докладніше див.: Михальчук Р., Долганов П. «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг»: пограбування євреїв Мізоча під час Голокосту. Україна Модерна. 2023. № 34. С. 166–221.

цевими поліцейськими нічні грабежі, тому що вони були добре одягнені, часто пили горілку та розхвалювали свого першого коменданта»⁷⁰. Оскільки, за словами Коломійця, на службу до мізоцької міліції його приймав Петро Андрущук⁷¹, очевидно, що «перший комендант» — це Володимир Виногородський, який керував загоном наприкінці червня — на початку липня 1941 р. Саме в ці перші тижні й відбувся «погром».

Подружжя Хана і Борух Трехлери були вбиті за те, що не хотіли віддавати своє майно «міліціантам»⁷². За свідченнями Давида Флітера, було розгромлено 30 господарств, убито й поранено близько 20 осіб⁷³. Асія Раберман⁷⁴ і Ашер Гілберг зазначали, що ініціаторами «погрому» були не німці, а місцеві жителі — українці⁷⁵.

Зважаючи на те, що серед «погромників» фігурували імена службовців районної міліції, ішлося імовірно не про форму стихійного насильства переважно цивільних мешканців⁷⁶, а про інспіроване німцями й організоване міліцією (або ж міліцією з власної ініціативи й за відома німців) насильство проти євреїв. Після трьох годин грабунків представники німецької військової адміністрації розігнали заворушників, а найактивніших — Ярмелюка і Пікарця — заарештували⁷⁷.

⁷⁰ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 28 зв.

⁷¹ Щоправда, Коломієць зазначає, що його призначили до мізоцької міліції наприкінці червня 1941 р. На той час Андрущук ще не був комендантом міліції й не міг зробити відповідне призначення. Тож Коломієць, напевно, сплутав дати. Можливо, він, не бажаючи визнавати свою участь у єврейському погромі, свідомо вводив в оману слідство, а насправді до загону його призначив ще попередній комендант Виногородський.

⁷² АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 59 зв.–60.

⁷³ Там само. Арк. 112–112 зв.

⁷⁴ Лист Асії Раберман до Романа Михальчука від 14 грудня 2021 р. Архів Романа Михальчука.

⁷⁵ Меморіальна книга Мізоча. С. 26.

⁷⁶ Можна припустити, що селяни, які брали участь у «погромі», також були залучені ОУН (за аналогією з подіями в Східній Галичині влітку 1941 р.), однак це питання потребує подальшого дослідження.

⁷⁷ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 4.

Очевидно, що атмосфера хаосу в прифронтових районах була невідгідною для німецької влади. Їхня мета могла полягати в убивстві євреїв, проте учасники антиєврейського виступу почали грабувати, всупереч намірам німців. Майно євреїв вважали власністю Райху, тож не хотіли допустити його масштабного розграбування місцевим населенням⁷⁸.

Імовірно, одразу після першого акту антиєврейського насильства влітку 1941 р. нацистська окупаційна влада створила юденрат (єврейську раду, адміністративний орган самоуправління⁷⁹), до складу якого входили Шмуель Буніс, Мелех Гусак, Моше Берез, Йона Неміровер, Авраам Вайнштейн, а також Гірш Голдбрєнер, який представляв біженців. Головою юденрату був Аба Штівл, секретарем — Моше Рудман. Одночасно з юденратом у Мізочі заснували єврейську поліцію⁸⁰ на чолі з Голдбрєнером⁸¹.

Розпалювання антисемітських настроїв стало одним із нагальних завдань окупантів. До пропаганди нацистський режим активно залучав колаборантську пресу. Зокрема,

⁷⁸ Згідно з дослідженням Алі Гьотца, нацистський Райх упровадив певну універсальну модель грабунку єврейського майна на всіх окупованих територіях: «По суті, аріїзація була гігантською транс'європейською операцією торгівлі краденими товарами. У різних країнах це могло набувати різних форм, але кінцевим пунктом призначення отриманих доходів завжди були німецькі військові витрати» (Götz A. Hitlers Beneficiaries. Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State. New York : Metropolitan Books, 2006. P. 222).

⁷⁹ Юденрати були зобов'язані вирішувати такі питання: забезпечення існування єврейських громад, розселення в гетто, постачання продуктів харчування, організація євреїв для примусових робіт, збір податків і контрибуцій, теплих речей для потреб німецької армії тощо. За відмову від виконання цих обов'язків могли суворо покарати. Більшість юденратів усіяко намагалася пом'якшити жорсткі нацистські накази й хоч якось сприяти виживанню євреїв за нелюдських обставин.

⁸⁰ Єврейську поліцію набирали з-поміж євреїв молодого віку для забезпечення внутрішнього правопорядку в межах гетто. Вони підпорядковувалися німецькій жандармерії й юденрату, вогнепальної зброї не мали. Деякі євреї згадували про випадки побиття й зловживання з боку єврейських поліцейських, однак здебільшого останні намагалися солідаризуватися зі своєю громадою. Більшість службовців єврейської поліції загинули під час Голокосту.

⁸¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. P. 1427.

в близькій до ОУН (м) рівненській газеті «Волинь» було надруковано статтю «Молодь села Мізоч». Її автор звинувачував «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства», яке «цілковито залило» містечко за польських і більшовицьких часів. У тексті йшлося про те, що «Мізоч, затоплений жидівством за Польщі і Советів, був німий на кожний український рух»⁸².

Нацистська окупаційна влада встановила жорсткі правила для місцевого населення на окупованих територіях України. Окремі правила регулювали життя єврейських громад. Зокрема, згідно з розпорядженням від 22 липня 1941 р. (пункт 7) усім представникам єврейської громади Мізоча, починаючи від 14-річних, наказали носити на правій руці білі пов'язки із зображенням синьої шестикутної зірки⁸³.

Йона Олікер розповідав, що всім мешканцям було заборонено виходити з дому від заходу сонця до світанку. За його словами, тривалість комендантської години для єврейського населення була більшою: із 7-ї години вечора до 7-ї години ранку. Ходити на ринок на закупи євреї могли лише після 10-ї години ранку, після того, як християнське населення завершить там свої справи⁸⁴. Євреї мали право бути лише найманими працівниками, а мати власну справу не дозволялося⁸⁵. Була й така принизлива вимога: сходити з дороги й знімати капелюха при зустрічі з німцями⁸⁶.

Мізоцькі євреї страждали також від свавілля службовців місцевої міліції. Наприклад, Георгій Коломієць, проводячи обшуки в євреїв, часто бив їх, знущався над ними. Зокрема, він побив резиноюю палицею завідувача перукарні Вольфа Окса⁸⁷. Він іноді змушував євреїв танцювати під час молитви,

⁸² Молодь села Мізоч. Волинь. 1941. Ч. 13. 6 листопада. С. 2.

⁸³ ДАРО. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2.

⁸⁴ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 85.

⁸⁵ Меморіальна книга Кременця. С. 381. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>

⁸⁶ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. P. 1427.

⁸⁷ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 76 зв.

відтак відрізав чоловікам бороди⁸⁸. Разом із колегою Коломієць згвалтував єврейську дівчину⁸⁹.

Загалом сексуальна наруга була частиною геноцидних практик із метою приниження жертв⁹⁰ упродовж усього часу окупації. Це явище набуло масового характеру напередодні ліквідації гетто⁹¹.

МІЗОЧ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ЦИВІЛЬНОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

Організація органів цивільної окупаційної адміністрації в Мізочі

Після двомісячного періоду під воєнною адміністрацією у вересні 1941 р. Мізоч було підпорядковано органам цивільної окупаційної адміністрації. Містечко стало частиною окупаційної зони Райхскомісаріату Україна, а саме увійшло до складу генеральної округи Волинь–Поділля із центром спочатку в Бресті, а потім у Луцьку. Генеральні округи було поділено на округи на чолі з окружними комісарами, округи — на райони, у складі яких функціонували органи місцевого управління на рівні містечок (міські управи) та сіл (сільські старшини). Здолбунівський, Мізоцький і Острозький райони було включено до Здолбунівської округи, яка проіснувала до січня 1943 р., після чого її приєднали до Рівненської. У Здолбунові розміщувався окружний комісаріат на чолі з Георгом Маршалом.

⁸⁸ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 85.

⁸⁹ Там само. Арк. 84 зв.

⁹⁰ Сексуальне насильство під час геноциду застосовували передусім із метою принизити жертв, змусити їх ще більше страждати перед загибеллю. Об'єктами такого злочину ставали здебільшого жінки, однак були й випадки сексуальної наруги над чоловіками.

⁹¹ Yad Vashem Archive, 03/2232. Testimony of Gala Kopyt. P. 5.

У районних центрах діяли крайсландвірти — керівники господарської частини, відповідальні за економічну експлуатацію території. В умовах цивільної окупаційної адміністрації для виконання цих обов'язків до Мізоча прибув зондерфюрер Аугуст Бор. За словами Трохима Гуца, крайсландвірт був присутній на щотижневих нарадах із представниками сіл щодо постачання продуктів для німецької армії⁹².

Паралельну вертикаль влади формували силові структури. Після створення цивільної адміністрації зі складу мобільних айнзацгруп було сформовано стаціонарні штаби командирів поліції безпеки та служби безпеки (Зіпо-СД). Командиром Зіпо-СД «Волинь-Поділля» з центром у Рівному було призначено юриста доктора Карла Пютца. Саме його підлеглі у жовтні 1942 р. розстрілювали євреїв Здолбунівської округи⁹³.

На рівні кожної з округ діяла система жандармських постів, які підпорядковувалися командирі поліції в окрузі Волинь-Поділля. У Здолбунові окружним начальником жандармерії був Йозеф Паур (у містечках районного значення — Мізочі, Острозі та Здолбунові). До Мізоча в грудні 1941 р. прибули три німецькі жандарми. Начальником посту став гауптвахмайстер поліції Оскар Дреус. Відоме прізвище іншого службовця жандармерії — Гілле. Також у Мізочі перебував невеличкий загін із 15–20 німецьких солдатів, які охороняли цукровий завод⁹⁴.

Становище євреїв під цивільною окупаційною адміністрацією

Дискримінаційним було становище євреїв і під владою цивільної окупаційної адміністрації⁹⁵. Нахум Копит зазна-

⁹² АУ СБУ РО. Спр. 2921, Гуц Т. Я. Арк. 10 зв.

⁹³ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944. Київ : Фамільна друкарня «Huss», 2021. 340 с.

⁹⁴ АУ СБУ РО. Спр. 2134, Андрущук П. С. Арк. 14.

⁹⁵ Докладніше див.: Михальчук Р. «Я був гірше ніж собака і весь час питав чому так»: становище євреїв у Мізочі під час Голокосту. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро : Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2022. Вип. 14. С. 58–100.

чав, що єдиною метою окупантів було довести євреїв до відчаю⁹⁶. Від самого початку окупації їм доводилося виконувати примусові роботи, зокрема прати білизну поранених солдатів, прибирати сніг, працювати в сільському господарстві й на будівництві тощо⁹⁷. Майже безкоштовну працю євреїв використовували на мізоцькому цукровому заводі⁹⁸. Янкев Мендюк розповідав, що в жовтні 1941 р. на цукровому заводі отримував 120 г хліба, кілька основних продуктів і невеличку суму грошей. Мізерною часткою хліба йому доводилося ділитися зі своєю родиною⁹⁹. Ця мінімальна платня, однак, означала для багатьох примусових робітників і робітниць та їхніх родин можливість вижити. Євреїв експлуатували й поза межами містечка (у Здолбунові, Рівному тощо¹⁰⁰). Наприклад, у березні 1942 р. Янкева Мендюка з 80 іншими робітниками відправили зі Здолбунова до Рівного і змусили працювати майже без вихідних до повного фізичного виснаження¹⁰¹. Важка робота часто ставала причиною каліцтва та смерті¹⁰².

Створення і функціонування гетто

У березні 1942 р. мізоцьких євреїв змусили переселитися до гетто в центрі містечка¹⁰³. Вчені зазначають, що в гетто мешка-

⁹⁶ Меморіальна книга Мізоча. С. 35.

⁹⁷ Браун Л. Відлуння з Мізоча. С. 64.

⁹⁸ Emil Goldbarten, Testimony 07722. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

⁹⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 64.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. С. 65.

¹⁰² Там само. С. 38.

¹⁰³ Докладніше про перебування євреїв у Мізоцькому гетто див.: Михальчук Р. Становище євреїв в Мізоцькому гетто. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя : ЗНУ, 2022. Вип. 6 (58). С. 209–229; Його ж. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 308.

ли від 1700¹⁰⁴ до 2500 бранців¹⁰⁵. Згідно з вказівками Еріха Коха, у селах, де єврейське населення становило менше ніж 200 осіб, гетто не створювали¹⁰⁶. Тому до Мізоча було переселено євреїв із Дермані (44 особи)¹⁰⁷ та інших сіл. Оскільки мізоцьке гетто ліквідували одним із останніх, улітку–восени 1942 р. там опинилося чимало втікачів з інших містечок.

Усі будинки в гетто Мізоча були перенаселені. За свідченням Ісаака Розенבלата, його сім'ї довелося переїхати до вщерть наповненої людьми кімнати, де вони жили «на голові один у одного»¹⁰⁸. Санітарні умови також були не такими, як треба: багато сімей користувалися одним туалетом. Узимку через брак дров мешканці гетто мало не замерзали¹⁰⁹. Домівки бранців гетто не могли бути надійним прихистком, адже допоміжна поліція часто проводила обшуки: «Вони шукали зброю і забирали все, що забажали. Інколи били і мучили», – згадував Янкев Мендюк¹¹⁰. Німецька влада за участю українських і єврейських поліцейських постійно реквізувала у євреїв матеріальні цінності, і їм доводилося жити за рахунок мізерних пайків.

¹⁰⁴ Холокост на території ССРСР : енциклопедія / гл. ред. І. Альтман. 2-е изд. Москва : Рос. полит. енциклопедія (РОССПЕН) ; Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. С. 587.

¹⁰⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. P. 1427.

¹⁰⁶ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ : Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2010. С. 114; Михальчук Р. Становище євреїв в гетто генеральної округи «Волинь-Поділля». *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне : РВВ РДГУ, 2017. С. 275.

¹⁰⁷ Євреї жили в селі Дермань багато років. До початку війни там мешкали 15 сімей – 80 чоловіків, жінок і дітей. Після окупації німцями теренів Волині дерманські євреї не пішли за Червоною армією, оскільки вірили в чесність і порядність німців, і зрештою потрапили в пастку. За спогадами В. Судгальтера, на початку жовтня 1942 р. їх відправили до Мізоча, а в середині жовтня разом з євреями Мізоча розстріляли (Меморіальна книга Мізоча. С. 193–194).

¹⁰⁸ Isaac Rozenblat, Testimony 38507.

¹⁰⁹ Ibid.; Михальчук Р. Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. *Слов'янський вісник*. 2011. Вип. 11. С. 97.

¹¹⁰ Меморіальна книга Мізоча. С. 64.

Свідок тих подій із Дермані Семен Лис 8 вересня 1942 р. занотував у своєму щоденнику¹¹¹, що вхід до «жидівської дільниці» був суворо заборонений. Про це попереджали «зубаті таблиці з написами на німецькій мові»¹¹². Однак місцеві жителі, порушуючи ці накази, часто приносили продукти харчування до гетто, обмінюючи їх на речі (одяг, взуття, дорогоцінності), або ж (значно рідше) віддавали просто так¹¹³.

Серед інших обмежень для мешканців гетто була заборона їсти м'ясо, розводити домашніх тварин і птицю¹¹⁴. У таких умовах євреї змушені були вдаватися до нелегальної торгівлі, яку було заборонено під страхом смерті. Зокрема, відомо, що юденрат у співпраці з українським населенням налагодив нелегальне постачання м'яса до гетто. Коли про це дізналися службовці жандармерії, двох задіяних у контрабандній торгівлі євреїв, зокрема шойхета Зельді Гільмана, стратили на шибениці в центрі містечка. Терентія Парфенюка — одного з українців, які брали участь у цій торгівлі, — публічно принизили, проте зрештою помилували й відпустили¹¹⁵. Єврейка Клер Борен, якій у той час було 5 років, згодом зазначала, що найбільше запам'ятала саме те, як покарані євреї висіли після публічної страти¹¹⁶. Наслідки цих подій були драматичними. Постачання м'яса до гетто припинилося, і відтак постійно бракувало продуктів. А після привселюдного приниження Терентія Парфе-

¹¹¹ Довгий час автор цього вагомого джерела локальної історії залишався невідомим. Дмитро Кравчук у своїй книжці ідентифікував його як Семена Лиса — агронома із с. Дермань Друга, члена ОУН-УПА, який загинув у боротьбі з радянськими спецпідрозділами орієнтовно в 1944–1945 рр. Докладніше див.: Кравчук Дмитро. *Нариси історії села Дермань*. Рівне : ПП ДМ, 2012. С. 22.

¹¹² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 3.

¹¹³ Інтерв'ю з Теклею Демидюк, 1937 р. н., 12 серпня 2016 р. *Архів Романа Михальчука*.

¹¹⁴ Меморіальна книга Мізоча. С. 35.

¹¹⁵ Там само. С. 37; Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. Вид. 2-ге, допов. С. 67–68.

¹¹⁶ Clare Boren, Testimony 18572. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

нюка українське населення вже боялося нелегально торгувати з євреями.

Бранці гетто постійно шукали шляхи виходу зі скрутного становища. Зокрема, малі діти й підлітки перелазили через огорожу гетто й наймалися на роботу до нееврейських місцевих жителів, заробляючи в такий спосіб харчі собі й батькам. Про це свідчать історії Семена Велінгера¹¹⁷, Ісаака Розенבלата тощо¹¹⁸.

Ліквідація гетто

У травні 1942 р. розпочалася ліквідація волинських гетто. Від середини травня до середини липня 1942 р. вбивали переважно дітей, жінок, які доглядали за дітьми, та інших мешканців гетто, чия робочу силу не вважали корисною для експлуатації. Хвиля вбивств досягла свого піку між 10 серпня та 15 жовтня 1942 р.¹¹⁹ В липні—серпні 1942 р. зокрема було ліквідовано рівненське гетто¹²⁰. Варто згадати про одну історію, пов'язану із цією трагедією. Дізнавшись про заплановане вбивство мешканців рівненського гетто, Герман Гребе, представник залізничного підприємства «Юзеф Юнг»¹²¹, повідомив начальству, що він потребує єврейської робочої сили, й вивіз із Рівного близько 150 своїх єврейських робітників та їхніх дружин до Здолбунова¹²². Про цю подію Джордж Ганзберг згадував так: «Він відправив нас додому. Отже, цього Гребе я ніколи не забуду, ніколи не забуду, бо він був гуманною людиною. І я думаю про 18 осіб

¹¹⁷ Велінгер С. Лиш плач детей оглашает мертвую тишину. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы / ред. Борис Забарко. Кн. 1. Київ, 2006. С. 227.

¹¹⁸ Isaac Rozenblat, Testimony 38507.

¹¹⁹ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 184.

¹²⁰ Докладніше див.: Михальчук Р. Створення та функціонування Рівненського гетто. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2022. Вип. 10. С. 73–91.

¹²¹ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 185.

¹²² Масові розстріли. С. 49; Герман Фридрих Гребе. *Яд Вашем*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/graebe.html>

з нашого містечка, які вижили [завдяки йому]»¹²³. В 1965 році Герману Фрідріху Гребе було надано почесне звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв, серед яких було, зокрема, 60 мешканців Мізоча.

Гетто Здолбунова було ліквідовано 13 жовтня, Мізоча — 13–14 жовтня, Острога — 15 жовтня 1942 р. У вбивстві в'язнів брали участь службовці поліції безпеки та СД із Рівного¹²⁴. В Мізочі до них долучилися службовці здолбунівської і мізоцької жандармерій та допоміжної поліції зі Здолбунова, Мізоча й довколишніх сіл (зокрема відомо про участь у «акції» дерманського загону допоміжної поліції). У ніч із 12 на 13 жовтня 1942 р. ці підрозділи оточили гетто Мізоча. Близько 8-ї години ранку вони ввійшли до гетто й наказали євреям узяти з собою їжу на три дні й зібратися на ринку, звідки бранці нібито мали йти до потяга для «переселення»¹²⁵.

Треба зазначити, що впродовж літа й осені 1942 р. у гетто готували опір¹²⁶. Макс Вельтфрайнт і його двоюрідний брат Еліезер отримали завдання придбати вогнепальну зброю, однак їм удалося дістати лише сокири й ножі. За словами Гали Копит, частина євреїв домовилася підпалити всі будівлі мізоцького гетто напередодні його ліквідації¹²⁷.

Тож перед початком «акції» в гетто почалася величезна пожежа, що набула небезпечних для містечка масштабів. Семен Лис писав: «Пожежа все більше набирала сили. Все місто закривала чорна хмара диму». Тоді ж згоріла і синагога — «куток, де днями і ночами чути голосне моління

¹²³ George Ganzberg, Testimony 46431.

¹²⁴ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. Pp. 1427, 1438, 1504.

¹²⁵ Меморіальна книга Мізоча. С. 69; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монографія. Дніпро: Український інститут вивчення Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. С. 490.

¹²⁶ Докладніше про опір мізоцьких євреїв під час ліквідації гетто див.: Mykhalchuk R. "I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood": resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak*. 2022. № 4 (40). Pp. 236–253.

¹²⁷ Yad Vashem Archive, 03/2232. Testimony of Gala Kopyt.

жидів»¹²⁸. Озброївшись сокирами й ножами, бранці гетто намагалися під прикриттям пожежі влаштувати втечу. У своїх мемуарах уцілілий Перец Гольдштейн із Гощі розповів: «Ми взнали, що коли в Мізочі почалися вбивства, євреї підняли велике повстання. Вбивцям був даний жорстокий бій протягом двох повних днів»¹²⁹. Імовірно, Гольдштейн суттєво перебільшує масштаби «повстання», однак його спогади свідчать, що бранці були готові активно протистояти їхнім убивцям. Один з утікачів, Макс Вельтфрайнт, згадував: «Я був не єдиним, хто брав участь у спробі втекти з оточення; нас були десятки сміливців. Охорона стріляла в нас, спустила за нами собак і навіть переслідувала нас. Частина втікачів була вбита, деякого поранили і схопили, я біг з усіх сил і ледве дістався села Гурби»¹³⁰. Ашер Гілбрег також розповів про підпал будинків у гетто й втечу.

Хоча дослідник Шмуель Спектор характеризує події в Мізочі як повстання¹³¹, однак у цьому разі не йшлося про масовий збройний виступ проти влади. Це був радше один із проявів опору мізоцьких євреїв. Шмуель Спектор зазначає, що загалом 50 % із 1700 бранців мізоцького гетто змогли втекти¹³². Частина євреїв — близько 200 осіб — загинула у вогні, аби не потрапити на розстріл¹³³.

¹²⁸ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 12.

¹²⁹ Spector Sh. The Jews of Volhynia and their Reaction to Extermination. Pp. 159–186. URL: http://www1.yadvashem.org/untoldstories/documents/studies/Shmuel_Spector.pdf; Елисаветский С. Полвека забвения: евреи в движении сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). Киев, 1998. С. 45.

¹³⁰ Меморіальна книга Мізоча. С. 30.

¹³¹ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. Pp. 217–218.

¹³² Ibid. P. 218.

¹³³ Таку кількість зафіксовано в акті Надзвичайної державної комісії (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). Ф. 7021. Оп. 71. Д. 59. Л. 6; ДАРО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 196). Саме на ці дані спираються Стер Єлисаветський (Єлисаветський С. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі України. Український історичний журнал. 1995. № 3. С. 60) та О. Панасенко (Панасенко О. Рівненщина. Сторінками минулого. Рівне: Будинок культури, 2001. С. 252). Водночас існує список із 175 убитих євреїв Мізоча (Yad Vashem Archive, M33/1095. Список знищених євреїв Мізоча (175 чол.)), які цілком можуть бути жертвами підпалу в гетто.

Решту бранців зібрали на площі й повели на розстріл до задалегідь підготовленого місця у яру поблизу цукрового заводу. Хворих, які не могли ходити, вбивали в їхніх ліжках¹³⁴. Службовці шуцманшафту, які охороняли євреїв, часто розстрілювали на місці тих, хто намагався втекти. Під час судового слідства після війни про вбивство втікачів свідчили Володимир Виногородський¹³⁵, Олексій Ломинський¹³⁶, Адам Прокопчук¹³⁷ і Микола Фризюк¹³⁸, які брали участь у цій «акції».

Процес розстрілу євреїв зафіксовано в акті Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) від 27 листопада 1944 р. Місце розстрілу було десь за 300 м від цукрового заводу. В акті зазначено про задалегідь викопану яму розміром 50×7×6 метрів¹³⁹. Натомість є свідчення, що там уже був рів як частина природного ландшафту¹⁴⁰. Згідно з даними НДК, єврейських дітей, жінок і чоловіків змушували роздягнутися, відбирали у них майно та цінності і заводили групами по 5–6 людей у підготовлену могилу¹⁴¹. Деякі інші деталі наводять уцілілі євреї. Меер Розенблат пригадує, що на розстріл змушували йти групами із 10 осіб по дошках, покладених поперек рову¹⁴². Місце розстрілу потім засипали вапном і землею. Зокрема, це на власні очі бачила Ганна Германюк із с. Білашів, яка неподалік випасала корів¹⁴³.

¹³⁴ Меморіальна книга Мізоча. С. 259.

¹³⁵ АУ СБУ РО. Спр. 12463, Виногородський В. М. Арк. 10.

¹³⁶ Там само. Спр. 10230, Ткаченко С. П., Новицький В. А., Гроголь І. К. та ін. Т. 1. Арк. 309–310.

¹³⁷ Там само. Спр. 8566, Прокопчук А. І. Арк. 347.

¹³⁸ Там само. Спр. 10230, Ткаченко С. П., Новицький В. А., Гроголь І. К. та ін. Т. 1. Арк. 80–81.

¹³⁹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 71. Д. 59. Л. 5 об.–6; ДАРО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 196–196 зв.

¹⁴⁰ Інтерв'ю з Володимиром Бідюком, 1931 р. н. 2006. Архів Романа Михальчука.

¹⁴¹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 71. Д. 59. Л. 5 об.–6; ДАРО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 196.

¹⁴² Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 490.

¹⁴³ Інтерв'ю з Ганною Германюк. 2016. Архів Романа Михальчука.

Деяким євреям удалося втекти з місця страти, зокрема Меєру Розенблату¹⁴⁴ і Пніні Сорек (дівоче прізвище — Мізоч). Пніна згодом розповіла, що під час розстрілу куля не влучила в неї. Вона вдала з себе мертву, відтак вибралася з могильника й знайшла помічників серед християнського населення¹⁴⁵.

Звичайні мешканці Мізоча також були опосередковано залучені до масових розстрілів. Частина з них змусили виконувати роботи, пов'язані зі вбивством (*small death jobs*, за означенням Патріка Дебуа): викопувати й закопувати могили, збирати одяг, шукати цінні речі євреїв тощо¹⁴⁶. Наприклад, Назар Мельник під час допиту від 20 листопада 1944 р. зазначав, що він викопував ями для вбитих¹⁴⁷.

Євреїв Мізоча розстрілювали не лише у яру поблизу цукрового заводу, а й в інших місцях¹⁴⁸. Місцевий мешканець Василь Прищепа розповів, що близько 40 євреїв було вбито та закопано в ямі поблизу гетто (на вулиці Богдана Хмельницького біля приміщення старої школи)¹⁴⁹. Багато одиночних убивств сталося й в інших місцях¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 490.

¹⁴⁵ Лист Пніні Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22 квітня 2009 р. Архів Романа Михальчука.

¹⁴⁶ Desbois P. The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum. *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentations*. Washington : Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013. Pp. 96–97; Mykhalchuk R. “Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum). *East European Historical Bulletin*. 2020. Vol. 15. Pp. 157–165.

¹⁴⁷ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 71. Д. 59. Л. 24.

¹⁴⁸ Докладніше див.: Михальчук Р. Геноцид євреїв Західної Волині на прикладі містечка Мізоч в 1942 р. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2022. Вип. 11. С. 67–82.

¹⁴⁹ Інтерв'ю з Василем Прищепою. 6 серпня 2016. Архів Романа Михальчука; Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноїсторичного проекту у липні–серпні 2016 р.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ*. 2017. Вип. 29. С. 268.

¹⁵⁰ Там само. С. 265–274.

Джерела містять різні дані про чисельність жертв після ліквідації мізоцького гетто. В акті НДК зазначено, що в перший день було розстріляно 1500 євреїв, наступного дня — 800, і ще близько двох сотень євреїв загинули в гетто під час пожежі¹⁵¹.

Очевидно, що ці цифри дуже завищені. За даними Шмуеля Спектора, напередодні ліквідації у мізоцькому гетто перебували близько 1700 євреїв, половині з яких удалося втекти під час пожежі¹⁵². Навіть якщо припустити, що значну частину втікачів виявили та розстріляли того ж дня, кількість жертв не може перевищувати 1700 осіб. Проте ця цифра має бути меншою, оскільки кільком сотням мізоцьких євреїв пощастило пережити 13–14 жовтня. Більшість із них стануть жертвами Голокосту в період із осені 1942 до 1944 рр. На жаль, лише кілька десятків євреїв змогли дожити до завершення окупації Мізоца в лютому 1944 р.

ВИЖИВАННЯ ЄВРЕЇВ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ГЕТТО. ВЗАЄМОДІЯ З МІСЦЕВИМ НЕЄВРЕЙСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ¹⁵³

Євреї, які змогли врятуватися або уникнути масових розстрілів, мусили вибирати для себе різні стратегії виживання. Наприклад, звернутися по допомогу до знайомих, друзів або сусідів з-поміж нееврейського населення Мізоца й до-вколишніх сіл. Не всі сусіди були готові допомогти, оскільки

¹⁵¹ У документі зазначено, що загалом до січня 1943 р. у Мізочі вбили 3500 євреїв, а разом із двома сотнями спалених євреїв у гетто загальна кількість убитих могла сягати «до чотирьох тисяч чоловік». Однак наведені в акті НДК цифри (4 тисячі жертв), вочевидь, завищені, адже якщо дані про розстріли в перші два дні акції в жовтні 1942 р. підтверджують джерела, то про вбивства євреїв до січня 1943 р. в Мізочі нічого не відомо.

¹⁵² Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 218.

¹⁵³ Цей розділ підготовлено у співавторстві з Петром Долгановим, науковим консультантом і ментором проекту «Мережа пам'яті».

було заборонено це робити під загрозою смертної кари. І покарати могли не лише «винуватця», а й усю його сім'ю.

Проте серед мешканців Мізоча й околиць були люди, готові піти на великий ризик¹⁵⁴. Один із найвідоміших прикладів — історія української сім'ї Слободюків¹⁵⁵. Сидір, його жінка Юстина та їхня донька Марія переховували Софію Горнштейн від моменту ліквідації гетто в жовтні 1942 р. й до 1 липня 1943 р. Після того, як перебувати в Слободюків стало небезпечно, вони переправили Софію до своїх родичів у с. Верхів. Тут їй довелося прийняти християнську віру, хоча й це не гарантувало цілковитої безпеки¹⁵⁶. За словами Софії Горнштейн, «це була некористолюбна сім'я, це були прекрасні люди, вони мене називали дитина. Коли мені щось боліло, то питали: дитино, що тобі болить, ділились ячмінним хлібом, бо другого не було»¹⁵⁷. За порятунком Софії Горнштейн сім'ї Слободюків було надано почесне звання «Праведники народів світу»¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Докладніше див.: Михальчук Р. Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичні науки. 2023. Вип. 34. С. 32–36.

¹⁵⁵ Зокрема про Марію Мосійчук див.: Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії / публ. Р. Михальчука. *Голокост і сучасність*. 2011. № 2 (10). С. 97–165. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Mukhalchuk10.pdf>; Михальчук Р. Заслужено життям. *Наукові записки Рівненського обласного краєзн. музею*. 2009. Вип. VII. С. 76–84.

¹⁵⁶ Кіндрат К. Зустріч через півстоліття. Як у Мізочі євреїв рятували. *Волинь*. 2000. 1 червня. № 10.

¹⁵⁷ Yad Vashem Archive. M.31/5445. P. 10.

¹⁵⁸ Почесне звання «Праведник народів світу» Держава Ізраїль надає неевреям, які в роки Другої світової війни рятували євреїв. У Меморіальному комплексі історії Голокосту «Яд Вашем» (Єрусалим) від часу його заснування в 1953 р. працює Комісія зі встановлення та пошанування Праведників народів світу. Основні умови для надання цього звання: 1) було здійснено активні вчинки задля порятунку євреїв, навіть якщо ці дії виявилися безуспішними через незалежні від рятівника обставини; 2) була реальна загроза життю рятівника через допомогу євреям; 3) допомога була безкорисливою, тобто без отримання або очікування винагороди; 4) допомагаючи євреям, рятівник не завдав шкоди іншим євреям або неевреям; 5) наявні достовірні докази надання допомоги. Станом на 1 січня 2022 р. налічувалося 28 217 Праведників народів світу із 51 країни. Україна за офіційними показниками посідає 4-те місце

Багато мешканців Мізоцького району ділилися зі своїми єврейськими сусідами їжею, допомагали облаштувати схованку в лісі, вказували шлях втечі від переслідувачів тощо. Проте вони боялися переховувати євреїв упродовж довгого часу. Про це зазначив мізоцький єврей Ісаак Розенблат: «Мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трохи погрітися. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це – трохи тепла, щоб я міг погрітися»¹⁵⁹. Тож подальшу долю мізоцьких євреїв можна назвати виживанням, яке відбувалося наперекір щоденним небезпекам і викликам.

Показовою є історія Йони Олікера. Переживши ліквідацію мізоцького гетто, Олікер із невеликою групою євреїв прийшов до чеської колонії Озерко, де звернувся по допомогу до знайомої на прізвище Герасимчук¹⁶⁰. Вона деякий час надавала їм притулок. Проте коли неподалік за допомогою євреям розстріляли родину, жінка попросила Олікера піти¹⁶¹. Блукаючи лісистю місцевістю, він забрів до українця Крупнюка, але той одразу відправив свого сина поінформувати допоміжну поліцію¹⁶². Олікеру вдалося втекти із того місця. Згодом він повернувся до с. Озерко і пішов до чеха, який переховував Ліссу Меламед¹⁶³. Проте в нього Олікер не зміг затриматися надовго, адже цей чоловік був бідним і не мав змоги утримувати одночасно Ліссу та Йону.

Олікер із кількома іншими євреями прийшов до с. Будераж. В обмін на черевики та золотий перстень місцева чешка погодилася деякий час їх переховувати. Однак проти

(2691) за кількістю Праведників після Польщі (7232), Нідерландів (5982) і Франції (4206).

¹⁵⁹ Isaac Rozenblat, Testimony 38507.

¹⁶⁰ Зважаючи на прізвище, вона напевно була українкою, проте автор не зазначив її етнічну належність.

¹⁶¹ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. Рр. 11–12.

¹⁶² Меморіальна книга Мізоца. С. 108.

¹⁶³ Олікер розповів про жінку на ім'я «Лісса Меламед», проте ймовірно, має місце помилка або ж використано елементи побутової говірки, а справжнє ім'я жінки, Ліза.

цього був її чоловік, який постійно повторював: «Вони тебе до гробу доведуть». Тому через тиждень Олікеру і його товаришам довелося залишити свою помічницю з Бударжа.

Серед чеських селян траплялися й прояви антисемітизму. Наприклад, Барух Фліттер розповів, що він і його брат Давид звернулися по допомогу до чеха на ім'я Савалко у с. Залісся. Там хлопців помітив дядько Савалка — Йозеф Воженілек: «Як тільки Давид зайшов до комори, той чех почав кричати вголос: «Євреї! Я спіймав єврея! Поліція!». Я чув, як його дружина та сусіди благали його залишити мого брата в спокої і відпустити його. Він не зупинявся і продовжував кричати: «Я спіймав жида! Поліція, швидше!»¹⁶⁴. Барух і Давид ледве відбилися з рук Йозефа.

За таких умов Йоні Олікеру доводилося таємно ночувати в селянських стодолах. Зрештою Олікер звернувся до колишнього сусіда в Мізочі — «Матеуша Пачебули»¹⁶⁵, який уже надавав притулок кільком євреям. Зокрема в його столі Олікер зустрів 15-літнього Ізю Бронштейна, який мало не помер з голоду, коли переховувався в іншого українця з Мізоча. Важливо зазначити, що для допомоги євреям потрібна була не лише сміливість, а й належні матеріальні ресурси, яких небагатим селянам у часи війни часто навіть собі бракувало. Це міг бути один із чинників, що відохочував допомагати євреям.

Пачебула, як стверджує Олікер, брав участь у облавах на євреїв, улаштованих німецькими жандармами й мізоцькою допоміжною поліцією. Очевидно, він робив це як візник: окупаційна влада наклала трудову повинність на всіх власників возів, за невиконання якої могло загрожувати покарання. Зокрема, Пачебула розповів Олікеру, що їздив із жандармами в ліси поблизу села Гурби — шукати євреїв. Під час

¹⁶⁴ Меморіальна книга Мізоча. С. 126.

¹⁶⁵ Про чоловіка на прізвище «Пачебула» згадує у своїх спогадах і Нахум Копит. Згідно зі спогадами Марії Гуц, доньки Трохима Гуца, який деякий час працював старостою Мізоча, цього чоловіка звали Йосип Модестович Пачебула. Ймовірно, його батько Модест Пачебула і Трохим Гуц співпрацювали, щоб допомагати кільком євреям (докладніше див.: Із криниці печалі. С. 54. URL: <http://surl.li/gzhtt>).

цієї облави було вбито євреїв, які переховувалися у скельній печері. Відтак Пачебула віддав Олікеру кілька золотих монет, які випадково знайшов у одязі одного з вбитих євреїв. Він також розповів, що цих жертв розстріляли німецькі жандарми Гілл (імовірно йдеться про одного з жандармів Густава Гілле) і Отто. Їм допомагав місцевий фольксдойч із с. Балярня на прізвище Ігнатович¹⁶⁶.

Як бачимо, той самий чоловік брав участь у облаві на одних євреїв і водночас допомагав іншим. Такі випадки засвідчують, що надзвичайно складно дати чітку класифікацію різних форм поведінки неєврейського населення під час Голокосту.

Багато задокументованих прикладів і спогадів також доводять, що на вибір поведінки окремих людей не впливав чинник їхньої етнічної належності. Хоча поведінка окремих етнічних груп, безумовно, формувалася під впливом певного соціального досвіду до і під час війни і мала певні тенденції. Поведінку людей та їхню (не)готовність допомагати євреям визначали індивідуальні моральні погляди, особисті інтереси (як-от жадібність) або страх перед покаранням.

Наприклад, Бен-Оні розповів про польську сім'ю «Оманських», які спершу переховували Йосипа і Бейлу Вассерманів, а потім вирішили їх убити й пограбувати¹⁶⁷. За словами Макса Вельтфрайнта, сім'я Оманських/Красицьких дуже злякалася можливої німецької облави й тому вирішила власноруч позбавитися від «доказів» свого «злочину»¹⁶⁸. Бен-Оні зазначив, що ця польська сім'я мешкала в с. Балярня¹⁶⁹,

¹⁶⁶ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 13.

¹⁶⁷ Мешканців на прізвище Оманські не вдалося виявити. Проте така сама доля спіткала сім'ю Красицьких, яких, імовірно й має на увазі Бен-Оні (Меморіальна книга Мізоча. С. 138–139).

¹⁶⁸ Там само. С. 30–31.

¹⁶⁹ Цей населений пункт нині не існує. Йдеться про село, в якому мешкали поляки й частково фольксдойчі. У довоєнний період воно було частиною Бударязької гміни, розташовувалося поблизу сіл Майдан і Гурби. Детальніше про Балярню див.: Balarnia, gromada Majdańska Huta, gmina Buderaz, powiat Zdobunów, woj. Wołyńskie parafia Kały. URL: <http://surl.li/gzqjf>

а Олікер — що на окраїні села Гурби¹⁷⁰. Водночас Олікер пригадує й випадки, коли тамтешні поляки допомагали євреям.

Групи виживання в лісах поблизу Мізоча

Багато євреїв Мізоча знаходили прихисток у гущавинах великих лісів поблизу сіл Мости, Гурби, Зелений Дуб, Андрушівка та інших, що були розташовані за 20 км від Мізоча. Вони об'єднувалися у групи задля виживання, однак перебувати в лісах було дуже складно. Серед утікачів було багато жінок і дітей, тож трьом-чотирьом чоловікам доводилося шукати їжу для всієї групи. Макс Вельтфрайнт зазначав, що в його групі спершу було близько 20 євреїв, проте їх кількість постійно змінювалася¹⁷¹.

В одній із таких груп зрештою опинився Йона Олікер. Кількадесят людей облаштували схованку поблизу села Зелений Дуб, в якому мешкали українці та поляки¹⁷², у місцевості, яку тамтешні селяни називали «Лиса Гора»¹⁷³. Продукти випрошували, вимінювали або крали у селян. За словами Нахума Копита, його група також подекуди вдавалася до крадіжок: *«Тим часом нам вдалося вкрасти корову і зарізати її. Ми були дуже раді м'ясу, але приховати сліди крадіжки було важко»*¹⁷⁴. Йона Олікер згадував, що в 1943 р. кілька членів його групи якимось чином роздобули зброю і почали силоміць відбирати у селян продукти: *«У нас було кілька револьверів. [Вже] не просили, а самі забирали все, що нам було потрібне: кури, худобу, хліб»*¹⁷⁵. Проте така ситуація була загалом нетиповою. У більшості на той час ще

¹⁷⁰ Це село вже не існує. Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 14.

¹⁷¹ Меморіальна книга Мізоча. С. 48.

¹⁷² Докладніше про це село див.: Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945. Tom 1. Warszawa : Wydawn. von borowiecky, 2000. S. 971–973; Аудіоінтерв'ю з Антоніною Гук від 4 березня 2021 р. Архів проекту «Голоси» Меморіального центру Голокосту Бабин Яр.

¹⁷³ Меморіальна книга Мізоча. С. 43.

¹⁷⁴ Там само. С. 49.

¹⁷⁵ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 16.

вцілілих євреїв просто не було ресурсів для застосування сили.

Серед місцевих мешканців траплялися донощики, які вказували євреїв, зокрема через бажання отримати винагороду. Наприклад, згадану вище групу євреїв, які переховувалися в скельній печері біля с. Гурби, зрадив хтось із місцевих мешканців, найімовірніше етнічний німець (фольксдойч) Ігнатович із сусіднього с. Балярня, який потім брав участь у розправі над жертвами. Можливо, в цій групі перебував Барух Фліттер. Принаймні опис Олікера (зі слів Пачебули) частково збігається зі свідченнями Фліттера: «Ми ховалися в скельних ущелинах в лісі, плануючи своє майбутнє... Коли ми спустилися з пагорба на долину, ми почули гучні кроки. Ми підняли очі й побачили, як біжать німецькі солдати... Ми почули стрілянину, потім вигуки солдатів, а потім ще стрілянину. Вночі ми вилізли з купи листя і повернулися до свого притулку в скелях. Ми знайшли Єхіеля і Бебе вбитими. Бебе лежав босоніж. Вбивці вкрали його новенькі чоботи»¹⁷⁶.

Зважаючи на небезпеку нападів різних груп переслідувачів, євреям доводилося виробляти правила дій у небезпечних ситуаціях. Зокрема у випадку облави всі мали розбігатися в різні сторони й рятуватися поодиноці, щоб жандарми й поліція не могли вбити всіх. Після облави вцілілі приходили у задалегідь домовлене місце¹⁷⁷.

Партизанський загін Вассермана–Юргелевичів

Воля до життя й бажання чинити активний опір штовхали найсміливіших людей на відчайдушні вчинки. Йона Олікер зазначив, що чув історію про діяльність в окрузі невеличкого партизанського загону, що складався з вісьмох осіб: п'ятох євреїв на чолі з Іцхаком Вассерманом, двох поляків — братів Юргелевичів і однієї чешки, яку звали Анда¹⁷⁸. Із розповіді Бен-Оні також дізнаємося, що одним із організа-

¹⁷⁶ Меморіальна книга Мізоча. С. 125.

¹⁷⁷ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 16.

¹⁷⁸ Ibid. P. 15.

торів партизанської групи був Іцхак Вассерман, син Йосипа й Бейли Вассерманів, євреїв родом із Мізоча. Війна їх застала в місті Дубно: «Коли прийшли німці і наказали євреям носити ганебні латки, він [Іцхак] одразу знайшов зброю і втік до лісу»¹⁷⁹. Бен-Оні розповів, що й іншим членам цієї групи вдалося роздобути зброю: «У Ізі був кулемет, у старшого Юргелевича — пістолет і граната, у молодшого брата — автомат, а Анда мала маленький пістолет з гарною срібною рукояткою, який вкрали в німецького офіцера під час однієї з операцій»¹⁸⁰. Макс Вельтфрайнт називав Іцхака Вассермана керівником і єдиним євреєм у загоні¹⁸¹.

Група намагалася чинити акти помсти за зраду й убивства євреїв. Серед успішних акцій цих партизанів, що підтверджується свідченнями кількох оповідачів, — помста польській родині Оманських/Красицьких, яка вбила батьків Вассермана. Загін уночі прибув до будинку поляків, який стояв на краю села біля лісу. Вассерман постукав у вікно й впевнено вигукнув: «Українська міліція... ми чули, що в тебе жиди»¹⁸² (за версією Бен-Оні, у вікно постукав молодший Юргелевич, який німецькою наказав відчинити двері¹⁸³). У відповідь господиня нібито сказала: «Якби вони в мене були, то сама б їх позабивала». Після цього всю сім'ю вивели на вулицю й після короткого допиту та зізнання розстріляли, а їхній будинок спалили.

Ще одну успішну відплатну акцію — на с. Балярня — загін здійснив у відповідь на зраду фольксдойча Ігнатовича та, можливо, інших мешканців, які допомагали німецьким жандармам виявляти вцілілих євреїв. За словами Йони Олікера, це сталося на початку 1943 р. Бен-Оні розповів, що члени групи напали на якесь село «Еліранія» (імовірно, йшлося саме про Балярню)¹⁸⁴. За неперевереними даними, наведе-

¹⁷⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 137.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Там само. С. 31.

¹⁸² Yad Vashem Archive, 3556051/2233. Рр. 14–15.

¹⁸³ Меморіальна книга Мізоча. С. 141–142.

¹⁸⁴ Там само. С. 141.

ними у книжці польських дослідників Семашків, у Балярні мешкали 17 родин (75 поляків)¹⁸⁵. Про фольксдойчів не згадано, проте це джерело містить чимало помилок, які вже неодноразово виявляли історики¹⁸⁶. За даними Семашків, напередодні нападу поблизу села помітили якийсь невідомий загін, що нібито обіцяв допомогу в разі нападу на селян УПА, проте коли там з'явилися бійці УПА — загін кудись зник. Можна припустити, що перший напад на Балярню вчинила саме група Вассермана–Юргелевичів¹⁸⁷. Проте навряд чи у результаті цього нападу було спалено все село. Цілком імовірно, що воно повністю загинуло у результаті пізнішого нападу УПА.

Зі слів Олікера, загін проіснував недовго. Після того, як вони пограбували магазин у Шумську, їхній візник доніс на них німцям. Відтак стався бій, у результаті якого загинули близько десяти німців і всі члени загону, окрім одного, який розповів цю історію іншим (зокрема Йоні Олікеру)¹⁸⁸.

Євреї Мізоча в радянських партизанських загонах

У пошуках порятунку євреї також намагалися вступити до радянських партизанських загонів, однак для цього потрібно було мати зброю. Про таку обов'язкову умову згадував, зокрема, Довід Флітер¹⁸⁹. Семен Велінгер розповів про свою невдалу спробу вступити до лав радянських партизанів: *«Прийшли й сказали нам, що в Будках... партизани, загін розмістився. Пішли, прийшли ми туди: “Хто такі”. Ну так і*

¹⁸⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. Tom 1. S. 965.

¹⁸⁶ Село Гурби в праці Семашків також фігурує як цілковито польське, однак наявні документальні свідчення того, що один із фольксдойчів, що був родом саме з Гурб, працював візником у Мізоцькій районній управі: АУ СБУ РО. Спр. 2134, Андрощук П. С. Арк. 13 зв. Тож фольксдойчі могли бути мешканцями і Гурб, і Балярні.

¹⁸⁷ Yad Vashem Archive, 3556051/ 2233. P. 14.

¹⁸⁸ Ibid. P. 15.

¹⁸⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 117.

так, євреї, врятовані, візьміть нас із собою. “Ми не можемо, ми йдемо на завдання й не можемо та й ми не беремо – це треба йти до командира”. – “А куди?” – “А цього ми не скажемо куди, таємниця”. І нас не взяли, пішли ми назад там в Будках повернулися»¹⁹⁰.

Дуже схожу історію розповів Макс Вельтфрайнт¹⁹¹. А мізоцька єврейка Клер Борен згадувала, що вони з матір'ю не могли приєднатися до партизанів, оскільки ті не приймали людей із дітьми¹⁹².

Досить промовистою була доля єврейського партизана з Мізоча Янкеля Мендюка. Йому вдалося пристати до загону «За Родіну» («За Батьківщину») під командуванням Федорова, в якому було 150 бійців¹⁹³. Під час одного з завдань Янкель підпалив і підірвав будинок із німцями. Коли радянські партизани засудили полонених до смертної кари, Мендюк зголосився виконати вирок: «Коли командир віддав наказ “Вогонь!”, я зробив це з криком уголос: за свою сестру, за мого маленького брата, за маму та за всіх у Мізочі я засунув кілька куль у тих німців»¹⁹⁴.

Загалом настрої щодо євреїв у середовищі радянських партизанів досить влучно описав Нахум Копит: «Російські партизани не ставилися до євреїв як до людей, яких переслідують. Хоч вони і не вбивали євреїв, але проганяли їх. Тим не менш, Нахуму Поляку та двом його дочкам, Кайлі Гольдберг, кільком біженцям, а також Ізраєліку Ерліху та Баруху, сину Гершеля Траклера, вдалося залишитися з ними. Останні двоє були вбиті партизанами за якийсь злочин. Або просто тому, що вони були євреями. Але, незважаючи на цю сумну інформацію, ми хотіли приєднатись до партизанів, бо не мали ніякої їжі, крім картоплі»¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Semen Velinger, Testimony 4509. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

¹⁹¹ Меморіальна книга Мізоча. С. 31.

¹⁹² Claire Boren, Testimony 18572.

¹⁹³ Меморіальна книга Мізоча. С. 77.

¹⁹⁴ Там само. С. 79.

¹⁹⁵ Там само. С. 49.

Отже, попри переважну байдужість до долі євреїв і подеколи навіть випадки антисемітизму радянських партизанів, для багатьох жертв Голокосту перебування у їхніх загонах було однією зі стратегій порятунку.

УПА і доля вцілілих євреїв

Із 1943 р. на теренах навколо сіл Гурби, Дермань, Мости, Зелений Дуб активно діяла УПА-Південь. Поблизу Мізоча колишній комендант тамтешньої допоміжної поліції Микола Андрощук (на псевдо «Вороний») разом із іншим членом ОУН родом із Галичини (на псевдо «Сталевий») сформували ядро повстанської групи. У ніч із 9 на 10 березня 1943 р. на їхній бік перейшли 28 службовців допоміжної поліції Мізоча¹⁹⁶. У серпні 1943 р. вони вже настільки впевнено почувалися, що організували напад на Мізоч із метою забрати цукор із тамтешньої фабрики, однак зазнали невдачі¹⁹⁷. У середині листопада 1943 р. відбувся другий напад УПА на Мізоч, цього разу вдалося пограбувати цукровий завод¹⁹⁸.

Такі дії УПА спричиняли відплатні акції німців. Через це євреї, які переховувалися в довколишніх селах, часто потрапляли в пастку. Зокрема після другого нападу УПА на Мізоч, за словами Андрощука, «зараз рано, у відповідь на цю акцію УПА, 4 літаки збомбили с[ела] Мости і Буцу, р[айо]н Мізоч, де згоріло кількадесят господарств»¹⁹⁹. Ймовірно саме в цей час у с. Мости переховувався Семен Велінгер, який також згадував про ці події: «Пішов я в Будки, зустрівся з Ядзєю і тут облава... німці йдуть з боку Мостів... І я з лісу на гору вийшов і дивлюся хутір, де жив Головай Семен, там літак літає й бомби кидає. Куди мені дітисся... я задав про землянку... Посидів я трохи, виліз, і тут стрільба.

¹⁹⁶ Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця. Літопис УПА. Серія «Події і люди». Книга 13. Торонто — Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2011. С. 14–15.

¹⁹⁷ Там само. С. 49.

¹⁹⁸ Там само. С. 58; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 76.

¹⁹⁹ Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця. С. 59.

З того боку, де загін, страшна стрільба...»²⁰⁰. Велінгеру вдалося заховатися, проте кілька його знайомих євреїв стали жертвою цієї атаки. За його спогадами, селянка Ядзя розповіла, що євреїв нібито вбили «бандерівці». Однак він зазначив, що бачив, як німці йшли до того місця, де перебувала група євреїв. Могло статися й так, що частину євреїв убили німці, а інші євреї, тікаючи, нашттовхнулися на загін УПА і загинули від їхніх рук.

Можливо, десь у цій місцевості мало не став жертвою відплатної акції німців і Барух Флітер, який переховувався у знайомих чехів в одному з навколишніх сіл²⁰¹. Дуже схожу історію також переповіла Іда Айзенгарт-Плітер²⁰².

Євреї ставали й мимовільними жертвами нападів УПА на польські села. За даними Семашків, 5 червня 1943 р. УПА знищила польське село Гурби, поблизу якого переховувалися вцілілі євреї²⁰³. Макс Вельтфрайнт згадував: «Село Гурби було розташоване серед густого лісу, а його мешканці були поляками. Мої знайомі в селі дали мені поїсти, але не дозволили заховатися у них на декілька днів»²⁰⁴. Імовірно, ця подія не найкраще позначилася на долі євреїв: вони втратили своїх помічників і могли самі стати жертвами убивств УПА.

3 липня (за іншими свідченнями – 3 серпня) 1943 р. загін УПА напав на с. Зелений Дуб, де поблизу переховувався Йона Олікер²⁰⁵. Після вбивства польських мешканців цього села, за словами Олікера, євреям було нелегко: «Наша ситуація ставала щораз гіршою. Українці вбивали євреїв, до поляків ми не могли більше тікати, бо вони самі в страху

²⁰⁰ Semen Velinger, Testimony 4509.

²⁰¹ Меморіальна книга Мізоча. С. 128.

²⁰² Там само. С. 101.

²⁰³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945, Tom 2. S. 1243.

²⁰⁴ Меморіальна книга Мізоча. С. 30.

²⁰⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. Tom 1. S. 971–973; Аудіозапис Гук Антоніни від 4 березня 2021 р. Архів проекту «Голоси» Меморіального центру Голокосту Бабин Яр.

перед бандерівцями переховувалися по лісах. Ніхто більше нам не доставляв їжі...»²⁰⁶.

Ісаак Розенблат згадував про те, як складно було переховуватися в польській родині, яка його прихистила в 1943 р.: «Вночі їх [поляків] також переслідували, скажімо, так як євреїв, українці ставилися до них погано». Поляки змушені були ночувати в схованці й урешті наприкінці 1943 р. виїхали з села до міста, чого не міг зробити Розенблат, адже його відразу б виявили²⁰⁷.

Йона Олікер розповів, що євреї також були жертвами УПА²⁰⁸. За спогадами Нахума Копита, «бандерівців боялися усі; навіть добрі й порядні селяни боялися надати нам будь-яку допомогу»²⁰⁹. Під час нападів УПА діяла по-різному: іноді вбивали лише чоловіків, іноді — всіх євреїв. Можливо, чоловіків-євреїв УПА розглядали як потенційну ворожу силу.

Окремі мізоцькі євреї згадували про приклади допомоги від бійців УПА. Іда Айзенгарт-Плітер розповіла, що деякий час переховувалася в українки, син якої був членом ОУН або УПА (з її слів — «бандерівець»). Жінка спочатку приховувала від сина, що допомагає євреїці. Зрештою він дізнався про Іду, однак не видав її німецьким жандармам і не нашкодив їй сам²¹⁰.

Вольф Окс зазначив, що його зустріч із членами підпілля ОУН також закінчилася без негативних наслідків: «Уночі хлопець повів мене до Семена, свого батька, який був ватажком бандерівських банд. Але банди Бандери тоді боролися тільки за незалежну Україну, а не проти євреїв, і він привів

²⁰⁶ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 16.

²⁰⁷ Isaac Rozenblat, Testimony 38507; Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* : матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 13-14 вересня 2021 р.) / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. М., 2021. Вип. 62. С. 229.

²⁰⁸ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 16.

²⁰⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 44.

²¹⁰ Там само. С. 101.

мене та групу євреїв до табору, до ями на острові»²¹¹. Вольф Окс утік із цього місця через дев'ять днів, бо там почалася епідемія тифу.

Окс згадував про Семена Головая з с. Мости, який довгий час допомагав переховуватися і приносив харчі Семену Велінгеру та іншим євреям²¹². Велінгер пояснював, чому сім'я Семена Головая вирішила допомогти їм: «...колись Гузи, сім'я Гузів жила в тому селі. І цей Семен Головай... продав їм будинок. І жили вони по сусідству, жили дружно, здається, Гузи відкрили там магазинчик, давали в борг для них... І їх дуже поважали в цьому селі. Тому Боря й Срулик прийшли саме в це село. Тому що їх знали»²¹³. За порятунком євреїв Семен, Степанида і Володимир Головаї згодом отримали почесне звання «Праведники України»²¹⁴.

Згадуваний Пачебула, який допоміг Йоні Олікеру, на думку Нахума Копита, також мав зв'язок із УПА: «Двоє його синів були членами військових формувань бандерівців, але належали до тих небагатьох, хто не вбивав представників інших народів»²¹⁵. Щоправда, Копит загалом негативно оцінював ставлення бійців армії УПА до євреїв, а випадок із Пачебулою вважав радше винятком, аніж правилом. Звісно, траплялися випадки індивідуальної допомоги, однак організаційної стратегії щодо порятунку євреїв в УПА не було.

Євреї, які переховувалися поблизу Зеленого Дуба, Мостів і Гурб, свідчили, що приблизно з осені 1943 р. напади загонів УПА припинилися. Зокрема Йона Олікер, який після останнього нападу на його групу поселився в чеському селі

²¹¹ Меморіальна книга Кременця. С. 382, URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>

²¹² Semen Velinger, Testimony 4509.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Почесне звання «Праведник України» (встановлене в 1989 р. Єврейською радою України і Фондом «Пам'ять Бабиного яру») надають мешканцям України, які під час Голокосту, ризикуючи власним життям, допомагали євреям пережити важкі часи. Докладніше див.: <http://surl.li/gzutq>

²¹⁵ Меморіальна книга Мізоча. С. 50.

Борщівка, зазначав, що УПА не чіпали це село, тому що «бо-
ялися» місцевої самооборони²¹⁶.

Доля привела до Борщівки й Семена Велінгера. Він по-
яснював ситуацію, що склалася там, дещо по-іншому: «Ви-
являється, що в 1943 р., вже коли наступ відбувався, бандери
отримали, мабуть, наказ зверху, щоб євреїв не чіпали – тих,
які залишилися живі... Вони вже на німців не працювали...
І Бандери всіх направляли “йдіть в Борщівку тал”»²¹⁷.

Дослідник Ігор Марчук встановив, що на території Бор-
щівки діяла підпільна організація «Бланік». ОУН і УПА вели
переговори з її лідерами про співпрацю та взаємний нена-
пад. Зокрема такі домовленості були між УПА та чеським
підпіллям Борщівки й Будеража²¹⁸. На думку Нахума Копита,
оскільки на території Борщівки вже переховувалося близь-
ко 10 євреїв, переважно з Мізоча, керівник чеського підпілля
в Борщівці в дипломатичній формі порушив перед членами
УПА «єврейське питання»: «Він пішов до штабу своєї україн-
ської партії і запитав, що йому робити з євреями, які при-
ходять в село. Вбивати поодиночі чи залишати їх живими?
На його подив, вони сказали йому не шкодити євреям, а нада-
вати їм будь-яку можливу допомогу»²¹⁹. Цілком імовірно, що
стримане ставлення до євреїв у Борщівці стало побічним
результатом досягнутих поміж УПА та чеським підпіллям
угод, тим паче що з осені 1943 р. УПА припинила вбивати
євреїв і почала відправляти всіх євреїв, яких виявляли в лі-
сах, до Борщівки.

Загалом у середовищі УПА не було одноставної чіткої по-
зиції щодо «єврейського питання». Під час першого нападу
на групу Олікера члени загону УПА вбивали усіх, кого змо-
гли схопити. Під час другого нападу — лише чоловіків, жінок
відпустили. Ще один важливий факт: низка учасників під-

²¹⁶ Yad Vashem Archive, 3556051/2233. P. 17.

²¹⁷ Semen Velinger, Testimony 4509.

²¹⁸ Марчук І. Чеська національна меншина на Волині в 1943 р.: між УПА
й АК. Інституційний репозитарій Волинського національного універси-
тету імені Лесі Українки. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15944/1/marchuk.pdf>

²¹⁹ Меморіальна книга Мізоча. С. 52.

пілля ОУН або ж члени їхніх сімей допомагали рятувати євреїв. Часто дії повстанців залежали від того, хто був командиром загону й як він ставився до євреїв, якими були домовленості щодо взаємодії з іншими етнічними групами тощо. Ця непослідовна політика також не була сталою й змінювалася в часопросторі війни. На зламі 1943–1944 рр. УПА подекуди була готова пропонувати євреям захист в обмін на послуги їхніх лікарів і ремісників. Проте з наближенням радянських військ повстанці знову почали вбивати незручних свідків, як-от матір Асії Браз із Мізоча²²⁰.

ПОВОЄННІ ДОЛІ ВЦІЛІЛИХ ЄВРЕЇВ

У лютому 1944 р. радянські війська витіснили німців із Мізоча, де на цей час залишилося близько двадцяти євреїв. Зокрема, Еміль Голдбартен зазначав про «10 чи 15 людей»²²¹, Джордж Ганзберг — про 18 євреїв²²². Єврейська громада містечка припинила існувати.

Довід Флітер, розповідаючи про післявоєнне життя в Мізочі, із жалем констатував, що колишні «спільники німців» і «антисеміти» швидко адаптувалися до реалій нового режиму й обійняли важливі посади. Навідавшись до місцевого відділення НКВС, він вказав на вбивць євреїв, яких знав по-іменню, і вимагав, щоб вони були покарані. Через це життя Флітера було в небезпеці, про що його попередила радянська служба безпеки.

Будинки жертв Голокосту були пограбовані або ж загарбані представниками влади чи сусідами-неєвреями. Ашер Гілберг зазначав: «І лише в українських будинках можна

²²⁰ Ibid. P. 135.

²²¹ Emil Goldbarten, Testimony 07722.

²²² George Ganzberg, Testimony 46431.

знайти свідчення про багате і яскраве єврейське життя у вигляді одягу, посуду, меблів, прикрас. Єврейське життя в Мізочі передчасно обірвалось в самому розквіті; його знищили жорстоко і віроломно»²²³.

Поодинокі вцілілі євреї здебільшого не лишалися на попередніх місцях проживання, а намагалися емігрувати й побудувати нове життя в інших країнах, переважно в США та Ізраїлі²²⁴. Зокрема, прізвища мізоцьких євреїв зазначено в реєстраційних списках польських громадян, репатрійованих після війни з радянської України до Польщі²²⁵. Ті, хто вижив, залишилися травмованими назавжди, їм було важко розповідати родичам про пережиті події²²⁶: «Я знаходжусь у стані сильного стресу, думаючи про те, що сталося з моїми близькими... Я пропустив це через себе, через свою плоть і кров, але не можу зрозуміти цього, так що я думаю: "Як це може зрозуміти хто-небудь, хто не пережив цього?"»²²⁷. Травма Голокосту переслідувала і Меїра Велтфройнда, який переселився в Ізраїль: «Я бачу сні, я не можу забути те, що пережив. Останнім часом, коли вийшов на пенсію, не можу забути, я кричу вночі. Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися від Голокосту»²²⁸.

²²³ Меморіальна книга Мізоча. С. 28.

²²⁴ Див. докладніше: Михальчук Р. Мемуари та усно-історичні свідчення євреїв як джерело вивчення історії Голокосту в Рівному. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України (Спеціальний випуск за матеріалами VI наукової конференції із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації)). Кропивницький, 2020. Вип. XIII. С. 15–19; Його ж. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв. С. 226–238; Його ж. Травма Голокосту у свідченнях жертв. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 34. Рівне : РДГУ, 2022. С. 62–68; Його ж. Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту. С. 32–36.

²²⁵ United States Holocaust Memorial Museum. RG Number: RG-31.139. Registration lists of the Polish citizens and ethnic Poles repatriated from the Soviet Ukraine to Poland. Fond 3229. Оп. 48, спр. 13, арк. 8.

²²⁶ Докладніше див.: Михальчук Р. Травма Голокосту у свідченнях жертв. С. 62–68.

²²⁷ Isaac Rozenblat, Testimony 38507.

²²⁸ Me'ir Veltfroynd, Testimony 38537. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТЦІВ

Більшість винуватців Голокосту в Мізочі залишилися непокараною. Лише окремих із них судили. У 1963–1964 рр. відбулися судові процеси над чиновниками німецької жандармерії в окрузі Нюрнберг-Фюрст. Йозефа Паура і Вільгельма Вакера засудили за участь у ліквідації гетто у Здолбунові, Мізочі та Острозі. Паур отримав сім років ув'язнення, а Вакер — три роки²²⁹. Йозеф Паур очолював підрозділи жандармерії на території Райху, а з 1942 р. командував поліцією у Здолбунові, Острозі та Мізочі. Серед звинувачень було й убивство мізоцьких євреїв²³⁰.

Перші суди над місцевими колаборантами почалися одразу після німецької окупації. Серед місцевих виконавців карали переважно службовців допоміжної поліції, які конвоювали жертв до місць страти, охороняли мізоцьке гетто та брали участь у пошуках і вбивствах уцілілих євреїв (це Олексій Ломинський²³¹, Адам Прокопчук²³², Михайло Фризюк²³³, Володимир Виногородський²³⁴ та ін.).

Поліцейський мізоцької районної поліції Георгій Коломієць активно виконував розпорядження про конфіскацію єврейського майна й часто вдавався до фізичного насильства²³⁵. 21 серпня 1944 р. його заарештували, а 3 січня 1945 р. засудили за ст. 54-1 «а» Кримінального кодексу УРСР до найвищої кари — розстрілу. 17 лютого 1945 р. покарання

²²⁹ Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington : Indiana University Press, 2012. Vol. 2. P. 1428.

²³⁰ Масові розстріли. С. 66.

²³¹ АУ СБУ РО. Спр. 10230, Ткаченко С. П., Новицький В. А., Гроголь І. К. та ін. Т. 1. Арк. 298.

²³² Там само. Спр. 8566, Прокопчук А. І. Арк. 347.

²³³ Там само. Спр. 10230, Ткаченко С. П., Новицький В. А., Гроголь І. К. та ін. Т. 1. Арк. 80–81.

²³⁴ Там само. Спр. 12463, Виногородський В. М. Арк. 17.

²³⁵ Там само. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 66 зв.

замінили на каторжні роботи до 20 років із подальшим позбавленням прав ще на 5 років²³⁶. 20 грудня 1946 р. Георгій Коломієць помер в ув'язненні²³⁷.

Володимира Виногородського заарештували 1 липня 1944 р. На допиті він визнав, що проводив арешти громадян і брав участь у 1942 р. у «знищенні єврейського населення»²³⁸. 4 січня 1945 р. його засудили до розстрілу, однак 21 лютого 1945 р. вирок замінили на 20 років каторжних робіт із позбавленням прав на наступні 5 років. 25 листопада 1955 р. Виногородського звільнили²³⁹. Під час реабілітаційних процесів 24 грудня 1997 р. його вирок було підтверджено й визнано таким, що не підлягає скасуванню²⁴⁰.

Петра Андрущука, який обіймав посаду керівника районної міліції після Володимира Виногородського²⁴¹, арештували 3 жовтня 1947 р., а 5 лютого 1948 р. засудили на 25 років позбавлення волі із подальшим позбавленням прав ще на 5 років. Андрущука звільнили 25 листопада 1955 р.²⁴² Під час перегляду справи в 1993 р. було визнано, що він був засуджений обґрунтовано і реабілітації не підлягає²⁴³.

Деякі вцілілі євреї вступали до міліції або радянських органів безпеки, щоб покарати винуватців. Наприклад, Давид Фліттер вирішив «повернути борг» чеху Йозефу Воженілку — дядьку Савалка, який часто допомагав їм. Барух Фліттер розповів про цей випадок: *«Давид одразу вступив до лав радянської служби безпеки. Тоді до нас прийшов Савалко і просив заради нього помилувати його дядька Воженілка, який колись замкнув Давида в коморі і хотів віддати його гестапо... Зрештою, коли Давид наближався до села з представниками радянської влади... той побіг і повісився в комо-*

²³⁶ АУ СБУ РО. Спр. 3444, Коломієць Г. Я. Арк. 123.

²³⁷ Там само. Арк. 124.

²³⁸ Там само. Спр. 12463, Виногородський В. М. Арк. 17.

²³⁹ Там само. Арк. 53.

²⁴⁰ Там само. Арк. 55.

²⁴¹ Там само. Спр. 2134, Андрущук П. С. Арк. 26 зв.

²⁴² Там само. Арк. 209.

²⁴³ Там само. Арк. 213–213 зв.

рі, де хотів затримати Давида...»²⁴⁴. Йозеф Воженілек учинив суїцид 11 лютого 1944 р.

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ І ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

У Радянському Союзі тема Голокосту перебувала на маргінесі історичної пам'яті і не була предметом наукових досліджень. Публікації в періодичній пресі мали радше пропагандистський характер і виходили в контексті радянської політики пам'яті з наголосом на боротьбі з фашизмом/нацизмом²⁴⁵. Зміни відбулися в часи незалежності України, коли почали висвітлювати не лише факти трагедії-геноциду, а й приклади допомоги євреям²⁴⁶. Серед праць цього періоду — монографія Романа Михальчука²⁴⁷ та низка його наукових статей, які були використані як наукове підґрунтя цієї публікації.

Ушануванню загиблих присвячено картину місцевого художника Олексія Слободюка «І мертвим, і живим синам Ізраїлевим в пам'ять про трагедію Мізоча в 1942 році».

²⁴⁴ Меморіальна книга Мізоча. С. 129.

²⁴⁵ Лось Ю. Їх ніколи не забути. *Червоний прапор*. 1962. 17 лютого; Сергієнко М. Мізоцька трагедія. *Шлях Ілліча*. 1986. 13 лютого; Русин П. Лише догоряють останки... *Червоний прапор*. 1991. 14 червня, № 113 (12430). С. 3.

²⁴⁶ Шилан Є., Огородник М. По шляху смерті — через 50 років. *Нове життя*. 1992. 12 серпня; Федорчук Ю. Трагедія. *Там само*. 1992. 14 жовтня; Шилан Є. Орден — за врятоване життя. *Там само*. 2009. 6 лютого; Кіндрат К. Зустріч через пів століття; Зайцева А. Самопожертва ціною в життя. *Вісті Рівненщини*. 2010. 6 січня. С. 7; Русин П. Лише догоряють останки... С. 3.

²⁴⁷ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії, 1939–1955. Рівне : Вид. О. Зень, 2010. 254 с.; Його ж. Мізоч: трагічні сторінки історії. Вид. 2-ге, допов.

Мистець намалював це полотно в 1992 р. на основі розповіді своєї тітки — Праведниці народів світу Марії Мосійчук²⁴⁸.

Документальні відеорозповіді про Голокост у Мізочі знімали і місцеві, і загальнодержавні телерадіокомпанії. У 2009 році рівненська обласна телерадіокомпанія створила фільм «Світлини життя» про життєвий шлях Марії Сидорівни Мосійчук. До 80-річчя розстрілу рівненських євреїв у Сосонках у 2021 р. рівненська обласна наукова бібліотека записала відеорозповідь про Голокост євреїв у Мізочі²⁴⁹. У 2021 році в межах проекту «За покликом серця» Національна суспільна телерадіокомпанія України в м. Рівне відзняла серію фільмів про рятівників євреїв, яким надали звання Праведника народів світу. Одну з серій присвячено мізочанці Марії Мосійчук²⁵⁰.

Згідно з довідковими виданнями, монумент у Мізочі було збудовано на початку 1990-х²⁵¹, приблизно за 300 метрів від місця розстрілу євреїв у яру. Однак Володимир Теслюк, тодішній заступник директора цукрового заводу із соціальних питань, розповів, що пам'ятник спорудили в травні 1989 р.²⁵² Саме місце розстрілу не позначене відповідними таблицями або знаками, довкола розташовані землі сільськогосподарського призначення. Ініціаторами встановлення пам'ятника були дирекція мізоцького цукрового заводу (директор — Дмитро Кирилюк) і Мізоцька селищна рада (голова — Юрій Федорчук)²⁵³.

²⁴⁸ На полотні — події німецької окупації: колона євреїв, що йде на смерть, цукровий завод, біля якого скоєно вбивство, рів, де розстрілювали євреїв, убивство поодиноких євреїв, підпал гетто, факти мародерства тощо.

²⁴⁹ До 80-річчя масового розстрілу рівненських євреїв у Сосонках. Залучений експерт — Роман Михальчук. Частина II. Рівненська обласна наукова бібліотека. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wC6uhQq9Kbl>

²⁵⁰ За покликом серця. Марія Слободюк. Залучений експерт — Роман Михальчук. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qx8928-25e8&list=PLJsM_752LpLLbnCBk3mJ-vaUyaOFSzVPPp&index=5

²⁵¹ Холокост на території ССРСР. С. 587.

²⁵² Інтерв'ю з Володимиром Теслюком 22 квітня 2016 р. Архів Романа Михальчука.

²⁵³ Там само.

Напис українською мовою на монументі, встановленому за часів перебудови, — «Вічна пам'ять розстріляним фашистами людям єврейського походження 1942 р.» — відрізнявся від радянських кліше, за якими згадували не євреїв як жертв трагедії, а «мирних радянських громадян». Після реставрації пам'ятника 2012 р. напис замінили на більш лаконічний: «В пам'ять жертвам Голокосту 1942 року».

Пам'ятник являє собою стелу заввишки близько 6 м. Спершу на ньому було гіпсове зображення єврейської сім'ї: мати тримала в обіймах дитину, чоловік лежав, очевидно поранений. У 2012 р. монумент відремонтували: відтепер чоловік зображений на передньому плані — як оборонець сім'ї, жінка з дитиною — позаду нього.

До єврейських пам'яток історії та культури в Мізочі належить єврейський цвинтар, який, на жаль, до 2015 р. використовували як пасовисько. У 2015 році завдяки ініціативі неприбуткового товариства зі збереження й захисту єврейських кладовищ в Європі (ESJF) територію кладовища було огорожено²⁵⁴. В 2019 році на цвинтар були повернуті мацеві, знайдені в мізоцькому парку.

ПОШУКИ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ²⁵⁵

Наші сьгоднішні знання про вбивства євреїв мізоцького гетто суттєво розширено завдяки наявним науковим працям, численним спогадам і активності місцевих діячів, які

²⁵⁴ При вході до єврейського кладовища розміщено табличку з написом: «Нова огорожа єврейського кладовища була встановлена неприбутковим товариством зі збереження й захисту єврейських кладовищ в Європі (ESJF) за сприяння Федеративної Республіки Німеччини при підтримці Фонду Конрада Аденауера та ВААДу України в пам'ять про загиблих в роки Шоа єврейську громаду смт Мізоч».

²⁵⁵ Додаткові рефлексії щодо проекту «Мережа пам'яті», надані Світлоною Бурмістр, науковою співробітницею проекту.

зберігають і передають пам'ять про ті трагічні події. Зі збережених фотографій німецького жандарма Густава Гілле маємо змогу скласти уявлення про процес убивства однієї із груп єврейських жінок і дітей у яру. Водночас точні місце й межі розташування масових поховань євреїв, убитих у яру впродовж двох днів у жовтні 1942 р., залишаються невідомими.

Проект «Мережа пам'яті» налагодив співпрацю з міждисциплінарною робочою групою «Конфліктні ландшафти» Університету Оснабрюка, щоб спільно дослідити питання технічних можливостей встановлення місць поховань жертв Голокосту в Мізочі та інших місцях проекту. Для цього допустимими є лише неінвазивні методи дослідження, щоб дотримувати правил юдаїзму, які забороняють порушувати спокій померлих.

У 2021 р. було здійснено лазерне сканування (LiDAR) території навколо яру — для документування рельєфу місцевості, особливостей ландшафту та структури поверхневого шару ґрунту. Було також знайдено й досліджено історичні аерофотознімки Мізоча: німецькі часів Другої світової війни (1944 р.) та американські розвідувальні періоду «холодної війни» (між 1965 і 1981 рр.). На іншому місці проекту, в Райгороді, цих методів було достатньо, щоб підтвердити розташування масових поховань і означити приблизний розмір території, яку рекомендовано для захисту. У Мізочі ситуація є набагато складнішою, і ці два методи є першими важливими кроками, які необхідні для визначення місця поховання. Вони дали змогу виявити зміни топографії місцевості навколо яру з часів Другої світової війни, а також окреслили виклики, пов'язані з утіленням проекту в Мізочі.

По-перше, розстріли у яру тривали понад два дні й забрали життя ймовірно від 800 до 1500 мешканців єврейської громади. Яр використовували як спільну могилу, про що свідчать фотографії Густава Гілле. Тіла вбитих засипали землею. Згодом під час розслідування на цьому місці співробітники НДК виявили велике масове поховання й помил-

ково зазначили про заздалегідь підготовлену на цьому місці яму великого розміру. Кількість жертв, наведена у звіті НДК, була, напевно, завищеною, однак у будь-якому разі йшлося про дуже багато жертв.

По-друге, вбивці могли використовувати сусідні частини яру як місця для розстрілів, тож місце поховання може виявитися значно ширшим, аніж досі вважали. Процес убивств був динамічним і залежав від особливостей топографії, кількості жертв, а також рішень відповідальних виконавців.

По-третє, точне місце поховання тіл у яру не було задокументовано і позначено ані після розслідувань НДК, ані будь-коли пізніше. З одного боку, після війни в Мізочі майже не залишилось родичів загиблих, які могли б виконати цю меморіалізаційну роботу. З іншого, політична ситуація в Радянському Союзі не створювала умов для вшанування пам'яті вбитих євреїв. Віддаленість цієї місцевості від Мізоча, безумовно, також ускладнювала процес позначення цього місця.

Порівняння німецьких і американських аерофотознімків 1964 і 1981 рр. і сучасних даних LiDAR свідчить про те, що рельєф яру завдовжки понад один кілометр дуже змінився: територію між яром та дорогою забудували, а землі навколо використовували для ведення сільського господарства.

На фото 2021 р. будівель уже немає. Вочевидь місцеві мешканці розібрали їх на будівельні й опалювальні матеріали, як раніше цукровий завод. Через використання цієї ділянки в сільськогосподарських цілях і природну ерозію звузилися і стали значно коротшими бічні рукави яру, суттєво зменшилася його глибина. Усі ці чинники дуже ускладнюють пошук точного місця масового поховання. Також унаслідок недбалого ставлення до поховання в радянський період неможливо визначити точні межі масового поховання неінвазивними методами дослідження. Для його встановлення потрібні подальші дослідження.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Про історію Голокосту в Мізочі накопичено значну джерельну базу. Одну з груп джерел формують архівні колекції у вітчизняних і закордонних архівах. В Державному архіві Рівненської області зберігаються документи, пов'язані з функціонуванням Рівненської і Здолбунівської округ, преса періоду окупації, копії документів НДК тощо. Державний архів Російської Федерації містить акти НДК про злочини окупантів у Мізочі та Мізоцькому районі щодо єврейського та неєврейського населення, фотографії експромтів тощо. В Архіві управління Служби безпеки в Рівненській області, Центральному відомстві управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Zentrale Stelle Ludwigsburg, Людвігсбург, Німеччина) зібрано матеріали процесів повоєнних судів над злочинцями, які були причетні до Голокосту в Мізочі. Архівні колекції Яд Вашем містять спогади жертв і свідків Голокосту, які пережили Катастрофу в Мізочі.

Як зазначила дослідниця Міхаела Кріст, відомі світлини, що їх зробив німецький жандарм Густав Гілле під час розстрілу євреїв Мізоча, давно стали частиною іконографії Голокосту²⁵⁶. Ці фото можна побачити як у багатьох музеях світу, так і у вільному доступі. За словами Гілле, він мав на меті «зберегти документальні докази цих жахливих подій і використовувати їх у разі необхідності»²⁵⁷. У 1944 або на початку 1945 р. Гілле показав світлини своєму колишньому роботодавцеві Гайнріху Кунерту, той передав їх юристові Алоїзу Кнетігу, і зрештою через посередника їх надіслали

²⁵⁶ Кріст М. Світлини, що містять насильство. Демонстрація й перегляд зображень жорстокості та страждань. Масові розстріли. С. 314.

²⁵⁷ За спогадами Володимира Бідюка з Мізоча, Густав Гілле передав йому плівку з 7–8 фото на зберігання, однак Бідюк боявся тримати їх у себе і через тиждень знищив (Інтерв'ю з Володимиром Бідюком 8 липня 2006 р. Архів Романа Михальчука).

до папського секретаріату в Рим. Однак звідти фото повернули, зазначивши, що Риму вже відомо про подібні інциденти. Кнетіг зберігав фотографії вдома, поки їх не конфіскували. Нині вони зберігаються в Національному архіві в Празі (Чехія)²⁵⁸.

Низку усноісторичних джерел з історії Голокосту в Мізочі було зібрано в 1990–2000-х рр. Зокрема, Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США з 1994 р. записував відеоінтерв'ю з тими, хто пережив Голокост і допомагав жертвам нацизму. Ця колекція містить шістнадцять відеосвідчень євреїв і тих, хто їх рятував у Мізочі, англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом²⁵⁹.

Французька організація «Яхад-Ін Унум» (Париж) улітку 2007 – взимку 2008 р. досліджувала місце трагедії в Мізочі та відзняла відеосвідчення свідка розстрілу євреїв Володимира Бідюка²⁶⁰. У 2016 р. невелику усну колекцію спогадів українців про Голокост у Мізочі (близько трьох десятків аудіоінтерв'ю) створив Роман Михальчук²⁶¹.

Важливим джерелом, яке відтворює пам'ять про Голокост, є спогади вцілілих євреїв. Зокрема, нащадок мізоцьких євреїв Лоуренс Браун дослідив життя своєї родини і видав книжку англійською та українською мовою²⁶². Меморіальну

²⁵⁸ Масові розстріли. С. 79.

²⁵⁹ Mariia Moseichuk, Testimony 38193 (Ukrainian); Nikolai Slobodiuk, Testimony 38669 (Ukrainian); George Ganzberg, Testimony 46431 (English); Clare Boren, Testimony 18572 (English); Emil Goldbarten, Testimony 7722 (English); Rachel Mosse, Testimony 17845 (English); Jozeph Likwornik, Testimony 52998 (English); Igor' Avanov, Testimony 37515 (Russian); Elizaveta Palamarchuk, Testimony 38542 (Russian); Semen Velinger, Testimony 44509 (Russian); Isaac Rozenblat, Testimony 38507 (Spanish); Bunia Finkiel, Testimony 35066 (Portuguese); Ema Altrichterova, Testimony 20499 (Czech); Jozef Stos, Testimony 47229 (Polish); Rivah Bregnan, Testimony 49034 (Hebrew); Me'ir Veltfroynd, Testimony 38537 (Hebrew). Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

²⁶⁰ Yahad-In Unum, Testimony 574U.

²⁶¹ Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі. С. 265–274.

²⁶² Лоуренс Б. Відлуння з Мізоча: зниклий штетл / пер. з англ. Д. Аладь-ка. Рівне : ПП «Формат-А», 2020.

книгу Мізоча, що містить спогади вцілілих мізоцьких євреїв, які після війни осіли в Ізраїлі, було опубліковано у 1960 р. івритом. Завдяки Лоуренсу Брауну цей проект було перекладено з івritу на англійську мову²⁶³ та з англійської мови на українську, і нині Меморіальна книга Мізоча є доступною на електронних ресурсах²⁶⁴.

Єврейська історико-культурна спадщина Мізоча привертає й міжнародну увагу. У грудні 2016 р. селище відвідав німецький фотограф, дослідник єврейських цвинтарів Крістіан Херрманн²⁶⁵. Улітку 2017 р. аспірантка паризького університету Сорбонна Раїса Остапенко в межах дослідження тих, хто рятував євреїв, опитувала свідка Голокосту в Мізочі Василя Прищепу. Світлина мізоцького цвинтаря Марини Долганової здобули премію й посіли призове місце на міжнародному конкурсі фотографій єврейських цвинтарів в 2023 р.²⁶⁶

Із пам'яттю про Голокост у Мізочі був пов'язаний і україно-німецький студентський проект «Етнічні конфлікти, примусові міграції та депортації на Волині, Східній Галичині та Буковині 1939–1949 рр.» Українського католицького університету та Рурського університету в Бохумі. 30 вересня 2016 р. молоді дослідники вивчали історичну топографію Мізоча та зняли відеоінтерв'ю зі старожилами містечка²⁶⁷.

Важливим міжнародним заходом для висвітлення Голокосту в Мізочі стала виставка «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря 1941–1944» в музеї «Топографія Терору» (Берлін), яку було проведено 26–28 вересня

²⁶³ Меморіальна книга Мізоча.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Herrmann Chr. Mizoch and the emptiness. URL: <https://vanishedworld.blog/2016/12/>

²⁶⁶ Конкурс фотографій для єврейських цвинтарів. URL: <https://www.jewishcemetaries.eu/competitions/jewish-cemetaries-photography-competition-for-university-students?fbclid=IwAR3tsv6-YAPkNznb5exXxR6P7KeF06yd-Vp6P3hS18n2RCTSyb1INAGhaEw>

²⁶⁷ Див. докладніше: Михальчук Р. Пам'ять про Голокост у Мізочі: роздуми про українські та закордонні комеморативні практики. *Україна Модерна*. 2016. 16 жовтня. URL: <http://uamoderna.com/event/mykhalchuk-memory-about-holocaust>

2016 р. у співпраці з Фондом «Меморіал убитим євреям Європи»²⁶⁸. За задумом організаторів, експозиція мала показати «Голокост від куль» на прикладі містечка, як-от Мізоч, яке б відображало специфіку масового вбивства євреїв у Східній Європі²⁶⁹. У 2016 р. було опубліковано каталог англо-німецькомовної версії виставки, а в 2021 р. вийшла українсько-білоруська доповнена версія²⁷⁰. На відкритті виставки був присутній федеральний міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр. Розглядаючи трагедію Мізоча та інших населених пунктів колишнього Радянського Союзу в доповіді «Поранені ландшафти», він зазначив про відповідальність німецького суспільства за пам'ять про Голокост: «Ми, нинішня Німеччина, не можемо змінити те, що сталося. Але ми повинні винести уроки з історії. Ми повинні взяти на себе відповідальність, яку покладає на нас наша історія»²⁷¹.

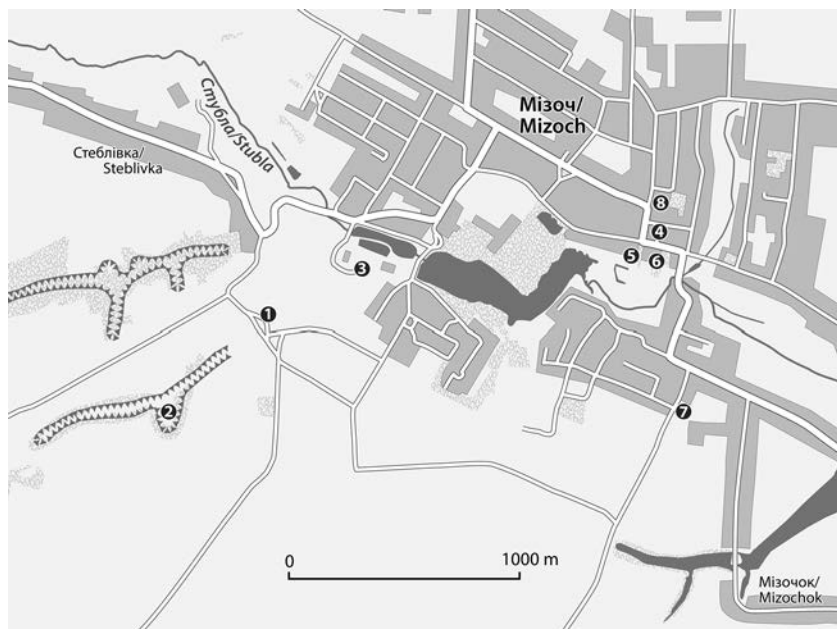
²⁶⁸ Музей «Топографія терору» — одна з найбільших наукових установ Німеччини, заснований 2010 р. в Берліні, розташований на місці колишніх штаб-квартир СС, СД і Гестапо. Щороку 800 тисяч відвідувачів музею дізнаються тут про Голокост і злочинні дії націонал-соціалістичного режиму.

²⁶⁹ Див. докладніше: Михальчук Р. Пам'ять про Подолання минулого у Мізочі: роздуми про українські та закордонні комеморативні практики. *Україна Модерна*. 2016. 16 жовтня. URL: <https://uamoderna.com/event/mykhalchuk-memory-about-holocaust>

²⁷⁰ Масові розстріли.

²⁷¹ Поранені ландшафти. *Дзеркало тижня*. 2016. 30 вересня. URL: https://zn.ua/ukr/columnists/poraneni-landshafti-220301_.html

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

1 – Пам'ятник жертвам Голокосту. 2 – Яр, у якому розстріляли євреїв із гетто Мізоча. 3 – Колишній цукровий завод. 4 – Місце колишнього ринку, де збирали євреїв перед розстрілом у жовтні 1942 р. 5 – Орієнтовне місце розташування синагоги, яка згоріла під час ліквідації гетто. 6 – Місце, де було гетто. 7 – Єврейський цвинтар. 8 – Мізоцька міська бібліотека.

1 – Memorial to the victims of the Holocaust. 2 – The ravine in which Jews from the Mizoch ghetto were shot. 3 – Former sugar factory. 4 – The site of the former market, where Jews were gathered before the shooting in October 1942. 5 – The approximate location of the synagogue that burned down during the liquidation of the ghetto. 6 – The location of the ghetto. 7 – Jewish cemetery. 8 – Town library.

Мізоцький цукровий завод у міжвоєнний період. Під час німецької окупації євреї були тут примусовими робітниками до ліквідації гетто. В 1943 р. завод було зруйновано, у 1953 р. — відбудовано. Вбивство євреїв відбувалося у яру за заводом. Нині завод вже не існує.

Mizoch sugar factory in the interwar period. During the German occupation, Jews worked here as forced labourers until the last day of the ghetto liquidation. The factory was destroyed in 1943 and rebuilt in 1953. Jews were killed in the ravine behind the factory. Today the factory no longer exists.

© Роман Михальчук

Вулиця 3-го травня (нині — вул. Богдана Хмельницького) в Мізочі, фото міжвоєнного періоду. Під час німецької окупації — центр містечка, поблизу були ринок, синагога й гетто.

May 3rd Street (today: Bohdan Khmelnytskyi Street) in Mizoch; photo from the interwar period. During the German occupation, the street was in the centre of the town, near the market, the synagogue and the ghetto.

© Архів Мізоцької бібліотеки

Парад і урочисте підняття прапора сіоністської організації «Бейтар» у Мізочі, 1934 р. На святкування прибули декілька сотень представників філій руху.

Parade and a solemn flag-raising ceremony of the Beitar Zionist organisation in Mizoch, 1934. Several hundred representatives of the movement's branches came to the event.

© Меморіальна книга Мізоча

Члени сіоністської організації «Га-Шомер Га-Леумі» у день від'їзду до Ізраїлю Рахіль Неміровер, першої емігрантки з групи. Фото міжвоєнного періоду.

Members of the Hashomer Haleumi Zionist organisation on the day of the departure of Rachel Nemirover, the first of the group to emigrate to Israel. Photo from the interwar period.

© Меморіальна книга Мізоча

Міріам і Йозеф Лангери з Мізоча, яких було вбито під час Голокосту.
Фото міжвоєнного періоду з архіву Еміля Голдбартена.

Miriam and Josef Langer from Mizoch, who were killed in the Holocaust.
Photo from the interwar period.

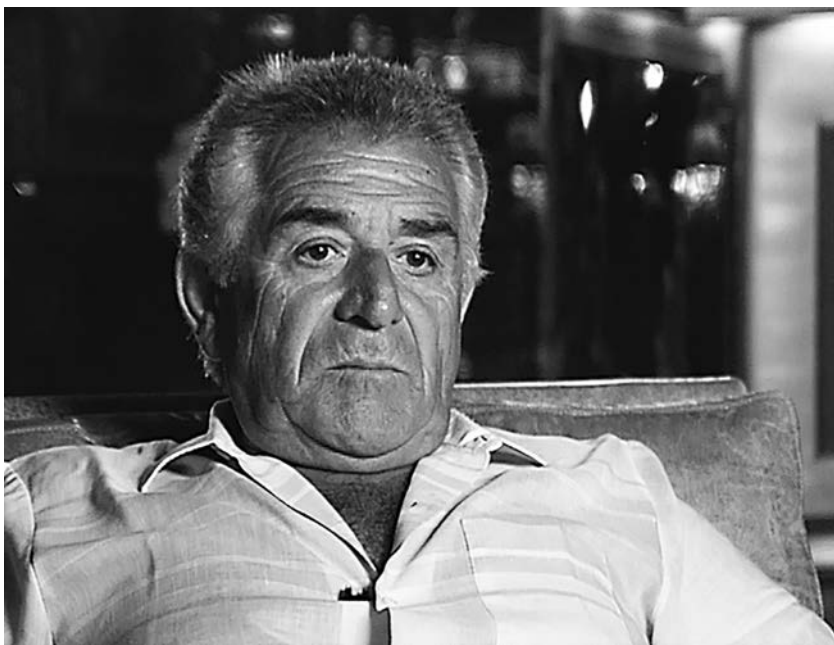
© VHA USC Shoah Foundation, Emil Goldbarten, Testimony 07722, 1995

Еміль Голдбартен під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Норт-Маямі-Біч, 19 жовтня 1995 р. Народився 1906 р. в Польщі, в с. Комарово. Сім'я згодом переїхала до Мізоча, де їх застала німецька окупація. Емілеві Голдбартену вдалося врятуватися завдяки тому, що його переховували українці. Після війни виїхав до США.

Emil Goldbarten while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, North Miami Beach, USA, 19 October 1995. He was born in the village of Komarovo, Poland, in 1906. The family moved to Mizoch, which later came under German occupation. Emil Goldbarten managed to survive due to the fact that Ukrainians hid him. After the war, he left for the USA.

© VHA USC Shoah Foundation, Emil Goldbarten, Testimony 07722, 1995

Ісаак Розенблат під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Буенос-Айрес, 7 грудня 1997 р. Народився 1930 р. в Польщі, в с. Конське. Родина пізніше переселилася до Мізоча. Ісаакові Розенблату вдалося вижити під час німецької окупації. Після війни виїхав до Аргентини.

Isaac Rozenblat while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, Buenos Aires, Argentina, 7 December 1997. He was born in the village of Konske, Poland, in 1930. His family moved to Mizoch, which later came under German occupation. Isaac Rozenblat managed to survive the German occupation. After the war, he left for Argentina.

© VHA USC Shoah Foundation, Isaac Rozenblat, Testimony 38507, 1997

Ісаак Розенблат і його колишня сусідка з Мізоча, які зустрілися в дитячому будинку для єврейських сиріт у м. Лодзь, 1945 р.

Isaac Rozenblat and a former neighbour from Mizoch whom he met in an orphanage for Jewish orphans in Łódź, 1945.

© VHA USC Shoah Foundation, Isaac Rozenblat, Testimony 38507, 1997

Меїр Велтфройнд під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Нетанія, 3 грудня 1997 р. Народився в 1917 р. в Польщі, в м. Домброва-Гурнича. Сім'я торгувала яблуками в Мізочі й осіла тут після початку Другої світової війни. Під час розстрілу євреїв у жовтні 1942 р. Меїру Велтфройнду вдалося вилізти з ями і врятуватися. Переховувався в лісах та в місцевих жителів. Після німецької окупації виїхав до Ізраїлю.

Meir Veltfroynd while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, Netanya, Israel, 3 December 1997. He was born in 1917 in the town of Dąbrowa Górnicza, Poland. His family were apple traders and settled in Mizoch after the beginning of World War II. During the execution of Jews in October 1942, Meir Veltfroynd managed to climb out of the pit and save himself. He hid in forests and with local residents. After the end of the German occupation, he emigrated to Israel.

© VHA USC Shoah Foundation, Me'ir Veltfroynd, Testimony 38537, 1997

Софія Горнштейн, післявоєнне фото в Ізраїлі. Після ліквідації мізоцького гетто в жовтні 1942 р. вона переховувалася в родині Слободюків і в їхніх родичів у Мізочі до закінчення німецької окупації. Згодом виїхала до Ізраїлю.

Sofia Hornstein, post-war photo in Israel. After the liquidation of the Mizoch ghetto in October 1942, she hid with the Slobodiuk family and their relatives in Mizoch until the end of the German occupation. She subsequently emigrated to Israel.

© Роман Михальчук

Микола та Марія Слободюки (брат і сестра) під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Мізоч, 19 листопада 1997 р. Марію Слободюк (після заміжжя Мосійчук) та її батьків, Сидора і Юстину Слободюків, меморіал Яд Вашем у 1992 р. нагородив званням «Праведники народів світу» за переховування і порятунок єврейки Софії Горнштейн.

Mykola and Maria Slobodiuk (brother and sister) while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, Mizoch, 19 November 1997. In 1992, Yad Vashem honoured Maria Slobodiuk (married name Mosiychuk) and her parents, Sydir and Yustyna Slobodiuk, as Righteous Among the Nations for hiding and rescuing Sofia Hornshtein.

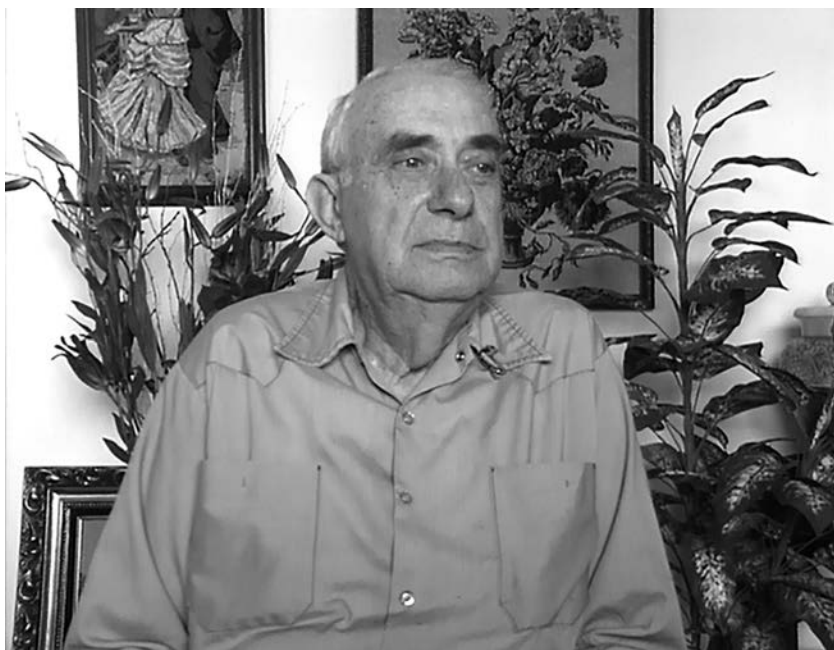
© VHA USC Shoah Foundation, Nikolai Slobodiuk, Testimony 38669, 1997

Урятовані під час Голокосту мізоцькі євреї з різних країн під час відвідин Мізоча в гостях у Праведниці народів світу Марії Слободюк (Мосійчук) та її брата Миколи Слободюка, Мізоч, серпень 1992 р.

Jewish Holocaust survivors from Mizoch, now resident in various countries, on a visit to Mizoch as guests of the Righteous Among the Nations Maria Slobodiuk (Mosiychuk) and her brother Mykola Slobodiuk, Mizoch, August 1992.

© VHA USC Shoah Foundation, Nikolai Slobodiuk, Testimony 38669, 1997

Джордж Ганзберг під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Беверлі-Гіллз, 22 листопада 1998 р. Народився в Мізочі в 1929 р. Під час Голокосту працював на підприємстві «Юзеф Юнг» під керівництвом інженера Германа Гребе в Здолбуніві та Рівному. Був одним із тих, кого Герман Гребе врятував під час ліквідації Рівненського гетто в липні 1942 р. Після завершення німецької окупації виїхав до США.

George Ganzberg while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, Beverly Hills, California, USA, 22 November 1998. He was born in Mizoch in 1929. During the Holocaust, he worked at the Josef Jung company in Zdolbuniv and Rivne under the leadership of engineer Hermann Graebe. He was among those whom Graebe saved from the Holocaust during the liquidation of the Rivne ghetto in July 1942. After the end of the German occupation, he emigrated to the United States.

© VHA USC Shoah Foundation, George Ganzberg, Testimony 46431, 1998

Праведник народів світу німецький інженер Герман Фрідріх Гребе. У регіональних філіях фірми «Юзеф Юнг» в Україні працювали близько 5 тисяч євреїв. Довідавшись у липні 1942 р. про ліквідацію гетто в Рівному, інженер Фрідріх Гребе намагався врятувати єврейських працівників. Зокрема, він вивіз із Рівного до Здолбунова 74 єврейських робітників і їхніх дружин, серед яких було 60 жителів Мізоча.

German engineer Hermann Friedrich Graebe, who was honoured as Righteous Among the Nations. Approximately 5,000 Jews worked in various regional branches of the Josef Jung company in Ukraine. Having learned in July 1942 about the liquidation of the ghetto in Rivne, Graebe tried to save the Jewish workers. In particular, Graebe managed to take 74 Jewish workers and their wives from Rivne to Zdolbuniv, including 60 residents of Mizoch.

© Yad Vashem Archive, Righteous Collection, 2482/177

Клер Борен під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Рамсон, США, 14 серпня 1996 р. Зі своєю матір'ю пережила Голокост, переховуючись у місцевих жителів. Вийшла до США.

Claire Boren while recording an interview for the Shoah Foundation Visual History Archive, Rumson, New Jersey, USA, 14 August 1996. She survived the Holocaust with her mother, hiding with local residents. She later emigrated to the USA.

© VHA USC Shoah Foundation, Claire Boren, Testimony 18572, 1996

Єврейський партизан Іцик Вассерман. У складі озброєної групи на теренах Мізоччини мстився за вбивства євреїв, зокрема своїх батьків.

Jewish partisan Itsyk Wasserman. As part of an armed group, he took revenge for the murders of Jews, including his parents, on the territory of Mizoch.

© Меморіальна книга Мізоча

Родина Клер Борен, фото міжвоєнного періоду. Вгорі праворуч – Йозеф Лангер, батько Клер Борен.

Claire Boren's family, photo from the interwar period. On the top right is Claire's father, Joseph Langer.

© VHA USC Shoah Foundation, Claire Boren, Testimony 18572, 1996

Організація «Бейтар» у таборі для переміщених осіб в Ешвеге, Німеччина, між 1946–1949 рр. Клер Борен — у другому ряду в центрі у краватці та уніформі «Бейтару».

Members of the Beitar organisation at the Displaced Persons camp in Eschwege, Germany, between 1946 and 1949. Claire Boren is in the middle of the second row from top, wearing a Beitar tie and uniform.

© VHA USC Shoah Foundation, Claire Boren, Testimony 18572, 1996

Клер Борен і дослідник Голокосту в Мізочі Роман Михальчук під час виставки «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941-1944» в музеї «Топографія терору», Берлін, вересень 2016 р.

Claire Boren and Mizoch Holocaust researcher Roman Mykhalchuk at the exhibition “Mass Shootings. The Holocaust from the Baltic to the Black Sea 1941-1944” at the Topography of Terror Documentation Centre, Berlin, September 2016.

© Роман Михальчук

Асія Раберман, яка народилась у мізоцькій єврейській родині й пережила Голокост, показує місця свого дитинства під час відвідин Мізоча у 2019 р.

Assia Raberman, who was born into a Jewish family in Mizoch and survived the Holocaust, shows places from her childhood during her visit to Mizoch in 2019.

© public domain

Єврейське кладовище Мізоча в 1990-ті рр. У 2015 р. місце було огорожено й позначено як об'єкт історико-культурного спадку.

The Jewish cemetery in Mizoch in the 1990s. In 2015, the area was fenced off and marked as a site of historical and cultural heritage.

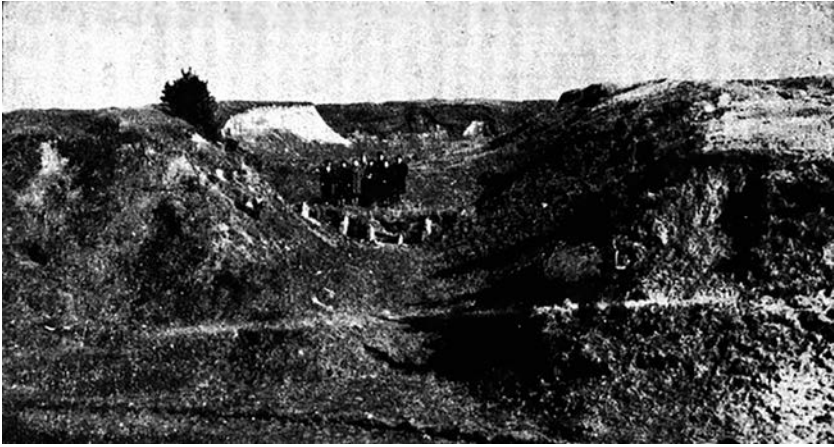
© Архів Мізоцької бібліотеки

Група євреїв із гетто Мізоча перед розстрілом у жовтні 1942 р. Яр поблизу цукрового заводу використовували для збирання, роздягання та вбивства людей. Фото німецького жандарма Густава Гіллі, жовтень 1942 р. Гіллі зробив серію фото і в такий спосіб задокументував перебіг злочину.

A group of Jews from the Mizoch ghetto before their execution in October 1942. People were forced to gather and undress at a ravine near a sugar factory, where they were then killed. Photo by German gendarme Gustav Hille, October 1942. Hille took a series of photos on this day and thus documented the course of the crime.

© Národní archiv, Prag, ČVKSNVZ, Az. 338/75, Fotograf: Gustav Hille

Одне з небагатьох фото ймовірного місця розстрілу та масового поховання в яру, зроблене незабаром після німецької окупації. Опубліковано в Меморіальній книзі Мізоча.

One of the few photos of the probable site of the execution and mass burial in the ravine, taken shortly after the German occupation; published in the Mizoch Memorial Book.

© Меморіальна книга Мізоча

Ймовірне місце розстрілу та масового поховання євреїв, 2007 р.

Probable place of execution and mass burial of Jews in the ravine; photo taken in 2007.

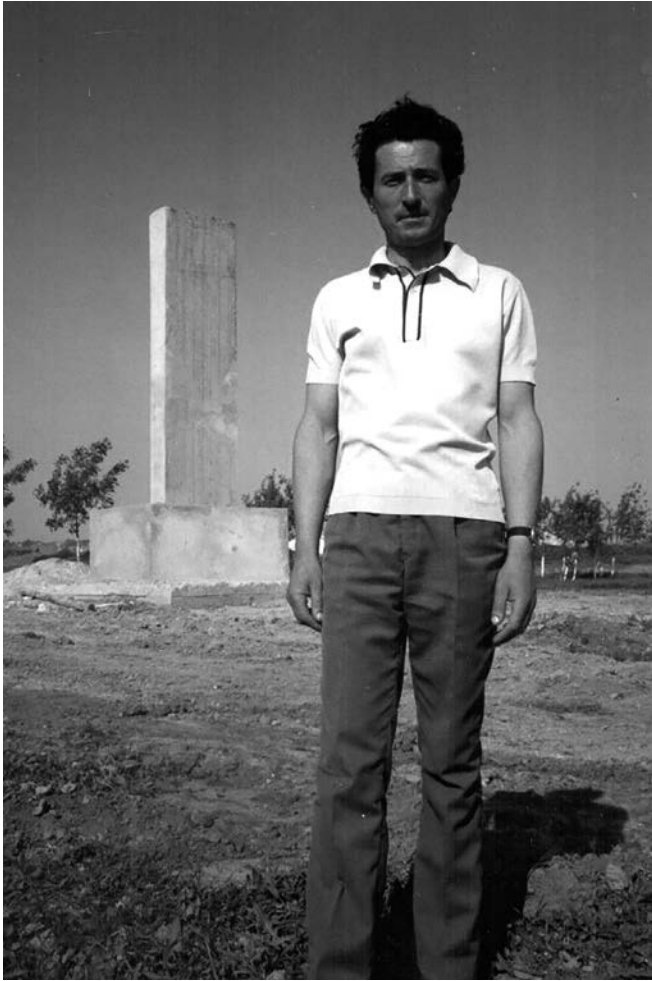
© Yahad - In Unum, Paris France

Пам'ятник жертвам Голокосту в Мізочі, 2000-ні рр. Побудовано в 1989 р. за ініціативи дирекції цукрового заводу та селищної ради. На меморіалі напис: «Вічна пам'ять розстріляним фашистами людям єврейського походження 1942 р.». Також зображено єврейську родину: на передньому плані мати з дитиною, за нею – поранений чоловік.

The memorial to the victims of the Holocaust in Mizoch, 2000. It was built in 1989 on the initiative of the management of the sugar factory and the village council. The inscription reads "Eternal memory to people of Jewish origin shot by the fascists in 1942." The memorial depicts a Jewish family: in the foreground is a mother with a child, behind her is a wounded man.

© Роман Михальчук

Мізоцький селищний голова Василь Петрук під час будівництва пам'ятника жертвам Голокосту в Мізочі, 1989 р.

Mizoch village head Vasyl Petruk during the construction of a memorial to the victims of the Holocaust in Mizoch, 1989.

© Роман Михальчук

Пам'ятник жертвам Голокосту в Мізочі, 2021 р. Після реконструкції 2012 р. встановлено нову таблицю з написом: «У пам'ять жертвам Голокосту 1942 р.». Гіпсове зображення на пам'ятнику було змінено: на передньому плані — чоловік-еврей як оборонець сім'ї.

The memorial to the victims of the Holocaust in Mizoch, 2021. The memorial was renovated in 2012 and a new plaque installed with the inscription: "In memory of the victims of the Holocaust of 1942." The sculpted image on the memorial has been changed: in the foreground is a Jewish man as the defender of the family.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Біля пам'ятного знаку регулярно відбуваються заходи зі вшанування жертв Голокосту. На фото — церемонія з учнями мізоцького ліцею, 2021 р.

Events commemorating the victims of the Holocaust regularly take place near the memorial. This photo was taken at a ceremony with students of Mizoch Lyceum in 2021.

© Роман Михальчук

У рамках проекту «Мережа пам'яті» у квітні 2021 р. територію навколо яру було обстежено за допомогою лазерного сканування (LiDAR). Цей неінвазивний метод дає змогу задокументувати земну поверхню та особливості ландшафту.

In the framework of the “Connecting Memory” project, in April 2021 the area around the ravine was surveyed with the help of laser scanning (LiDAR). With this non-invasive method, it is possible to map the ground surface and topographical features.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Фрагмент німецького аерофотознімка від 28 травня 1944 р. Під час розвідувального польоту незабаром після деокупації міста було зафіксовано руйнування центру міста навколо ринку.

A fragment of a German aerial photo from 28 May 1944. A reconnaissance flight shortly after the end of the German occupation of Mizoch documented the destruction of the town centre around the market.

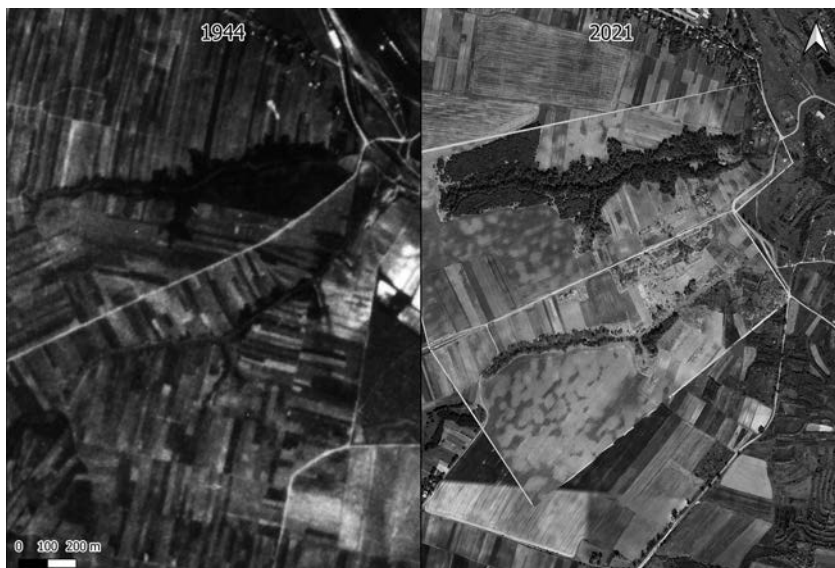
© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH

На німецькому аерофотознімку 1944 р. можна побачити яр (на південь від дороги), у якому відбувалися вбивства у жовтні 1942 р. Його довжина — понад кілометр. На американському аерофотознімку 1976 р. зафіксовано, що територію між яром і дорогою забудовано, а землі навколо яру використовували для потреб сільського господарства.

The aerial photograph from 1944 shows the ravine (south of the road) where the killings took place in October 1942. It is more than 1 kilometre in length. In the photo from 1976 – taken during an American reconnaissance flight – the area between the ravine and the road has been built on, and the land around the ravine is used for agriculture.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1944), EarthExplorer/USGS (1976)

На фото 2021 р. будівель між яром і дорогою уже немає; вочевидь, їх розібрали на частини, як і цукровий завод. Бічні рукави яру скоротилися, глибина зменшилася, зокрема через сільськогосподарське використання та природну ерозію.

Для встановлення точного місця масового поховання потрібні подальші дослідження.

In the 2021 photo, the buildings between the ravine and the road are no longer visible; they were evidently demolished, like the sugar factory. The arms of the ravine have decreased in size and the ravine has become shallower, especially due to agricultural use and natural erosion.

Further research is needed to establish the exact location of the mass burial.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1944), Orthophoto Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas (2021), Google Maps (2023)

MIZOCH: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

The origins of Mizoch and the earliest mention of Jews

The earliest mention of Mizoch dates back to 1545. In 1761 the settlement acquired official town status and adopted Magdeburg Law (a civic constitution based on German law). The Jewish community in Mizoch was constantly growing, and on 12 December 1774, with support from the town's owner Józef Kajetan Dunin-Karwicki, the Catholic bishop of Lutsk, Felix Turskyi, granted permission for a synagogue to be built there. In 1784, a total of 37 Jews lived in the town, and in 1787 the town had a Jewish population of 86.

After the third partition of Poland in 1795, Mizoch became the administrative (volost) centre of Dubno district (povit), Volhyn Governorate. In 1808, a total of 588 Jews (46% of the 1,278 inhabitants) lived in Mizoch, and by 1837 the town had a Jewish population of 733.

Mizoch between the two World Wars

In 1921, Mizoch entered the Volhyn voivodeship of Poland as part of the Zdolbuniv povit, and became the centre of the local administration (gmina). At the time, 882 Jews lived in Mizoch, and there were three places of worship. Political life was characterised by the growth of Zionism. A number of Zionist organisations operated here, campaigning and preparing Jews for resettlement in Palestine. Their activities make it clear that Mizoch had links with European political discourses. They also

illustrate the pluralism of the Jewish community in the shtetl, which was politically, as well as socially and culturally, very heterogeneous.

The Zionists dreamed of founding a Tarbut school (Tarbut was a Zionist cultural organisation founded in 1922). However, it was not possible to institutionalise Zionist education in Mizoch; children could be given Zionist instruction only through private lessons. Jews received a secular education together with Poles, Ukrainians and Czechs in Polish state schools according to a common curriculum; only religious lessons were held separately.

World War II and the Soviet occupation

On 1 September 1939, Germany attacked Poland and thereby started World War II. Under the secret protocol to the German-Soviet non-aggression pact of 23 August 1939, which divided Eastern Europe into German and Russian spheres of influence, western Volhyn became part of the USSR. On 17 September 1939, units of the Red Army entered Mizoch, which became the rayon centre of Rivne oblast. Many refugees from German-occupied Poland settled in Mizoch. They became the target of Soviet repression and were deported to remote areas of the USSR. At the same time, this fate saved them from the Holocaust. The process of Sovietisation led to a change in traditional Jewish life. The property of wealthy citizens was nationalised. Jews were forced to join cooperatives and became hired workers. Zionist organisations ceased their operations, although some members continued to meet in secret.

The German occupation of Mizoch

German military administration and the establishment of the rayon administration and police (“militia”)

German troops occupied Mizoch on 27 June 1941. About 300 Mizoch Jews (15% of the Jewish community) were able to evacuate beforehand. The rayon administration was created,

headed by Trokhym Huts. A rayon police unit (“rayon militia”) with 20–30 members was formed; it was headed by Volodymyr Vynogradskyi.

On 11 July 1941, Ivan Martynyuk from the village of Derman Persha was elected as the head of the Mizoch rayon administration. He appointed Petro Andrushchuk as head of the rayon police. He reorganised the squads existing in the villages into four police stations in the villages of Uyizdsi, Derman Druga, Buderazh and Stara Moschanytsia. A special “investigative group” (six police officers) was created within the police in Mizoch. Petro Andrushchuk was the commander of the rayon police until December 1941, when he was replaced by Mykola Androshchuk.

The rayon police was a key force that could persecute Jews on its own initiative and on the order of the Germans. Before the arrival of the German gendarmerie in Mizoch in December 1941, local leaders had scope to make personal decisions. Within the rayon police there were people with different motives and beliefs. However, finding themselves in an atmosphere of violence and brutalisation, most of them began to discriminate against and kill the victims of the Holocaust.

The first manifestations of anti-Jewish violence in Mizoch

On 29 June 1941, a pogrom took place in Mizoch. Officers of the rayon police were among the initiators of the pogrom, so it may not have been a pogrom organised by civilians, but instead an episode of violence against Jews inspired by the Germans and initiated by the police (or organised by the police on their own initiative and with the knowledge of the Germans). A total of 30 homes were destroyed and about 20 people were killed or wounded. After three hours of looting, the authorities dispersed the rioters, and those most heavily involved were arrested.

The occupation authorities established regulations for the local Jewish population. According to orders issued on 22 July 1941, the Jews of Mizoch aged 14 and over had to wear a white

armband with a blue hexagonal star on their right arm. The curfew for Jews was longer than for the non-Jewish population. Jews were allowed to go to the market only after 10 a.m., after the non-Jews had finished their business. The Jews suffered from the arbitrariness of the local police. For example, Heorhiy Kolomiets often beat Jews during searches, forced them to dance during prayer and cut off men's beards. He and a colleague raped a Jewish woman.

Mizoch under the German civil administration

From September 1941, Mizoch was subordinated to the civil occupation administration. The town was included in the General Commissariat Volhynia-Podolia within the Reichskommissariat Ukraine. With the creation of the civil administration, the stationary headquarters of the commanders of the Security Police and SD (Sipo-SD) were formed from the mobile Einsatzgruppen. Dr Karl Pütz, a lawyer, was appointed commander of the Sipo-SD Volhynia-Podolia, which was based in Rivne. In October 1942, it was his subordinates who shot the Jews from the Zdolbuniv povit.

A system of gendarmerie posts operated at the rayon level. In Zdolbuniv, the rayon chief of the gendarmerie was Josef Paur. He managed gendarmerie posts in Mizoch, Ostroh and Zdolbuniv. A unit of three German gendarmes arrived in Mizoch in December 1941. Police Hauptwachtmeister Oskar Drevs became head of the gendarme post.

Ghettoisation and killing of Jews

In March 1942, a ghetto was created in Mizoch; it had between 1,700 and 2,500 prisoners. It was possible to deliver food through smuggling. In one case, two Jews were hanged for supplying meat. The Ukrainian involved was humiliated, but later pardoned and released. Due to the severe food shortage, the prisoners of the ghetto tried to leave the ghetto and worked for local residents in exchange for food.

From the very beginning of the occupation, as well as during the ghetto period, Jews worked at the sugar factory in Mizoch and were exploited as forced labour in locations including Zdolbuniv and Rivne. Strenuous physical labour was often the cause of injury and death.

During the liquidation of the Rivne ghetto, the German engineer Hermann Graebe managed to take his Jewish workers, 60 of whom were from Mizoch, from Rivne to Zdolbuniv. Officers of the Security Police and SD from Rivne participated in the liquidation of the ghettos in Zdolbuniv (13 October), Mizoch (13–14 October) and Ostroh (15 October). In Mizoch, officers of the Zdolbuniv and Mizoch gendarmerie and auxiliary police from Zdolbuniv, Mizoch and rural areas (in particular, the Derman auxiliary police unit) took part.

Resistance was prepared in the Mizoch ghetto, but it was not possible to get hold of firearms, only weapons such as axes and knives. Researcher Shmuel Spector refers to the uprising, but the Jewish resistance was manifested by the organisation of the escape of the ghetto residents under the cover of fire, rather than an uprising in the sense of a mass armed demonstration against the authorities.

The rest of the Jews were taken to a ravine near the sugar factory to be executed. The perpetrators used the natural landscape of the ravine to gather people there. They forced them to undress and then shot them successively in small groups. The killings lasted for two days. There is evidence that Jews were killed not only in the ravine near the sugar factory, but also in other locations in Mizoch and the surrounding villages.

There are conflicting data on the number of people killed in the ravine in October 1942. The report by the Soviet Union's Extraordinary State Commission (ESC) for the Establishment and Investigation of the Atrocities Committed by the German Fascist Invaders states that 1,500 Jews were shot on the first day, and 800 the next day. About 200 more Jews died in the ghetto during the fire. According to Shmuel Spector, there were about 1,700 Jews in the ghetto, half of whom managed to escape during the fire. Even if we assume that a significant part of the

fugitives were discovered and shot on the same day, the number of victims cannot exceed 1,700 people. However, the figure must be lower, since several hundred Jews managed to survive the events of 13–14 October. Most of them would become victims of the Holocaust during the “hunt for Jews” from the end of 1942 until the beginning of 1944. Only a few dozen Jews survived to see the end of the occupation of Mizoch in February 1944.

The struggle for survival of Jews after the liquidation of the ghetto

Not all neighbours were willing to help the Jews, and anyone who offered help faced the death penalty. However, there were such people. The Slobodiuk family, a Ukrainian family later honoured as Righteous Among the Nations (Sydir, his wife Yustyna and their daughter Maria) rescued Sofia Hornshtein, hiding her after the liquidation of the ghetto in October 1942 until 1 July 1943. German engineer Hermann Graebe also received the title of Righteous Among the Nations for saving the Jews of Mizoch.

Many residents helped by providing food, setting up hiding places for Jews, etc., but reactions varied. Individual views, personal interests, or fear of punishment determined people’s willingness to help. Such examples prove the difficulty of classifying the types of behaviour of the non-Jewish population during the Holocaust.

Organised resistance

Jews joined forces in partisan groups, one of which comprised eight people: five Jews headed by Itzhak Wasserman, two Poles (the Yurgilevych brothers) and one Czech woman. Itzhak Wasserman and members of this group took revenge on the Polish Omanski/Krasitski family, who at first hid, but then killed his parents. Another act of retaliation by these partisans was an attack on the village of Balyarnya in response to the betrayal of the Volksdeutsche (ethnic German) Ignatovych, and possibly other residents who helped the occupiers to identify Jews.

Jews also tried to join the Soviet partisans. However, the latter demanded that the Jews have weapons. Therefore, it was difficult, though not impossible, to gain a foothold in the Soviet units. For example, Yankel Mendyuk joined a Soviet unit under the command of Oleksiy Fedorov. During one of the unit's operations, Yankel set fire to and blew up a house with Germans inside. He fought in various formations until the end of the war.

The UPA (Ukrainian Insurgent Army) and the fate of surviving Jews

There was no unanimous position within the UPA regarding the "Jewish question". Sometimes during attacks on Jews, all were killed, on other occasions only the men, and the women were spared. Jews were both direct and indirect victims when the UPA soldiers attacked Polish villages and Jews lost their savours. It is important to note that members of the OUN underground (Organisation of Ukrainian Nationalists) were involved in the rescue of some of the Jews of Mizoch.

The attitude of the insurgents was often determined by the stance of the unit commander or the agreements made with other ethnic groups. At the turn of 1943/1944, the UPA was ready to offer protection to Jews in exchange for the services of doctors and craftsmen. But with the approach of Soviet troops, the insurgents again proved more inclined to kill inconvenient witnesses.

Post-war trajectories of the surviving Jews

In February 1944, the German occupation came to an end. About 20 Jews remained in Mizoch. The Jewish community ceased to exist. Houses of Jewish residents were either destroyed during the liquidation of the ghetto, looted, or occupied by representatives of the authorities or non-Jewish neighbours. The rescued Jews left for other countries – most of them for the USA or Israel. They had to start a new life in unfamiliar countries, start families and learn new languages. For a long time, because of the trauma of the Holocaust the Jewish survivors did not tell their relatives about the events they had experienced.

Punishment of the guilty

Most of the perpetrators of the Holocaust in Mizoch remained unpunished. Some surviving Jews joined the police or Soviet security agencies to punish the perpetrators.

In 1963–1964, trials of German gendarmerie officials took place in Nuremberg–Fürst. Josef Paur and Wilhelm Wacker were convicted for their participation in the liquidation of the ghettos in Zdolbuniv, Mizoch and Ostroh. Paur received seven years in prison, while Wacker was sentenced to three years. Josef Paur headed the gendarmerie units on the territory of the Reich, and from 1942 he took command of the police in Zdolbuniv, Ostroh and Mizoch. He was charged with crimes including the murder of Mizoch Jews.

Auxiliary police officers who escorted the victims to the places of execution, guarded the Mizoch ghetto, and participated in the search for Jews were among the local executioners who were punished. Heorhiy Kolomiets, a policeman from the Mizoch rayon police, confiscated Jewish property and resorted to physical violence. On 3 January 1945, he was convicted under Article 54–I “a” of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and given the severest possible sentence – execution. On 17 February 1945, the higher penalty was replaced by hard labour for up to 20 years with deprivation of rights for five years. On 20 December 1946, Kolomiets died in prison.

Volodymyr Vynogradsky arrested residents and participated in the “extermination of the Jewish population” in 1942. On 4 January 1945, he was sentenced to death, but on 21 February 1945, the sentence was commuted to 20 years of hard labour with deprivation of rights for the next five years. On 25 November 1955, he was released. On 24 December 1997, his sentence was confirmed and recognised as not eligible for rehabilitation.

Petro Andrushchuk was Volodymyr Vynogradsky’s successor as head of the rayon police. On 5 February 1948, he was sentenced to 25 years in prison with a five-year suspension of rights. Andrushchuk was released on 25 November 1955. During the review of the case in 1993, it was confirmed that the convict’s sentence was justified and he was not eligible for rehabilitation.

Memorialisation and commemoration

In the Soviet Union, the topic of the Holocaust was on the fringes of historical memory. The Holocaust was barely mentioned in official publications, which instead referred to the killing of “peaceful Soviet citizens”. Changes took place after Ukraine gained independence in 1991.

The tragedy is depicted in the painting by the artist Oleksiy Slobodiuk “To the dead and living sons of Israel in memory of the Mizoch tragedy in 1942.” He painted this canvas in 1992 based on the story of his aunt, Maria Mosiychuk, who was honoured as Righteous Among the Nations. Several documentaries have been made about her.

The memorial to the victims of the Holocaust in Mizoch was built in May 1989 at the initiative of the management of the Mizoch sugar factory. It is located about 300 metres from the place where the Jews were shot. The execution site in the ravine is not marked with any plaques or signs; it is surrounded by agricultural land. Analysis of historic aerial photographs shows that the topography of the ravine, which is more than 1 kilometre long, has changed slightly since World War II, making it difficult to find the exact location of the grave. The original inscription “Eternal memory to people of Jewish origin shot by the fascists in 1942” was replaced by: “In memory of the victims of the Holocaust of 1942” after the memorial was renovated in 2012.

The site of a former Jewish cemetery is one of the monuments to Jewish history and culture in Mizoch, but was unfortunately used as pasture land until 2015. The site was fenced off in 2015, thanks to an initiative by the non-profit European Jewish Cemeteries Initiative (ESJF), which preserves and protects Jewish cemeteries in Europe.

About the author

Historian Dr Roman Mykhalchuk is professor at the World History Department at Rivne State Humanitarian University and a researcher of the Holocaust. He is the author of more than

120 scholarly works and scientific-methodological publications. He defended his doctoral thesis on the history of the Holocaust in the Rivne region (2014). His research interests include the history of the Holocaust in Volhyn and Podillya, economic and gender aspects of the Holocaust, the oral history of the Holocaust and the politics of memory. His monograph *Death and Survival during the Holocaust: the Terrain of the Modern Rivne Region* (2022) received the 2023 award of the Ukrainian Judaica Association as the best publication on Jewish history and culture.

The author expresses his gratitude to the academics Andriy Usach, Petro Dolhanov and Svetlana Burmistr for providing sources and professional advice on improving this text for publication.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organisations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

**МІЗОЧ:
ЖИТТЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ
ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ**

Автор
Роман Михальчук

Наукові консультанти
Петро Долганов
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Анастасія Рьотіг

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р Керолін Пірс (Caroline Pearce, PhD)

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

В ПАМЯТЬ
ЖЕРТВАМ ГОЛОДА
1942 ГОДА